

Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

ЛУБЕНСЬКА ІДИЛІЯ

... недалеко Мисгород. На вокзальному пероні пам'ятник Гоголю, Миколі Васильовичу — на голові в Миколи Васильовича сидить капосна галка й не боїться навіть паротягових гудків...

1

Терентій Миколайович Ребрик прийшов з Наросвіти пізно. Було якесь засідання, затяглося до шостої години, обід перестоявся — борщ відгонив полинем, а холодне м'ясо нагадувало стоптану підметку салдатських чобіт. Він не їв ні того ні того. Запалив цигарку, пройшов до своєї кімнати, ліг на роздавленій кушетці й дивився в стелю. На ній висіли зжовані цигаркові мундштуки — лежачи жував, підкидав під стелю, вони й приліплялися. Квартирна хазяйка якось намагалася їх зняти, але була низька на зріст і не дістала. Хотіла поставити на стіл стільця та полізти під стелю, але згадала, що при її комплекції це надто небезпечна річ. Так і цей „проєкт“ загинув ще в зародку. Хазяйку звали Немидорою Гаврилівною, а Терентій Миколайович, шуткуючи, називав її Термидорою (сиділа в голові французька революція). За це Немидора Гаврилівна звала його зневажливо за очі Терьошкою, але Терентій Миколайович дізнався й ошарашив її новим ім'ям (в місті гастролювала опера) Тореадора. Так це ім'я і прикипіло до неї. Побачила вона, що ворог на вигадки здатніший, а до того й коріння нових її імен були й незрозумілими. Вона змиралася й одного разу лише запитала:

— А що воно за Торіодора? Чи не гуляща яка мокрохвоста?..

Ребрик заспокоїв її, сказавши, що Тореадора, це була така французька королева, теж із простих людей, вроді б, як Тореодора Гаврилівна, квартирі наймала...

Терентій Миколайович простяг свої довгі худорляві ноги й закинув руки за голову. Завжди, коли так робив, відчував непереборимий приступ внутрішнього тремтіння, наче хтось лоскотав його, а він напружував усю нервову й мускульну енергію, щоб не зареготатись.

Йому минав двадцять дев'ятий рік — через тиждень мало бути тридцять. Тому сьогодні лежав він і думав про те, як непомітно пролетіли роки, і в тому, що задумався він над цим питанням, також побачив він симптом. Був він нежонатий, в першій молодості, ще коли виїздив учителювати на село, був у нього роман з молоденькою вчителькою, але вчителька вийшла заміж за молоденького попика, що мав звязки й мав одержати добру парафію. Образ цієї вчительки він проніс крізь десять років. Стояла вона в його уяві золотоволоса, з голубими очима, в простій сукенці... така собі звичайнісінька, тільки й того видатного було в ній, що вороні брови. З вороних брів золотоволосої дівчини все й почалося... Після одруження її з попиком ображений пірнув у шкільну роботу, намагався не думати, запрацював, забув. Іноді згадувалося, але знову школярські зошити, як ліки. Тепер він певен, що була дівчина звичайною єпархіялкою, тільки й усього. Тепер він певен, а все ж таки хоче вірити в її незвичайність, не може уявити собі її матушкою на парафії. Вчителювати, мабуть, покинула в перший рік.

Терентій Миколайович сам собі дивується, як це тліла в ньому любов до мітичної вчительки, як не закохався він, не одружився за ці роки... Стидався в собі цієї платонічної любови, і чим більш стидався, тим більш любив...

2

Увійшла Тореодора Гаврилівна, внесла лампу й стала коло дверей. Її турбувало те, що Терентій Миколайович не обідав — була вона жінка добра й охоче слухала про чужі болі, навіть бралася допомагати...

— Подумаю тільки я, Миколайовичу, що з вами сталося. Розуму не доберу...

Ребрик розплющив очі й подивився на господарку.

— А що?

— Щось ви скучати почали... Чи може вам у мене жити погано? Так ви кажіть... От і сьогодні не обідали. Котрий раз уже.

— А-а, ви про це... не хочеться їсти, Торре-а-а-дорро Гав... гаврилівно — позіхнув — ви не турбуйтеся.

Від його „гавкання“ Гаврилівну перекосило.

— І поголитись вам слід, ач заросли як... Ех, і життя ж ваше, як я бачу...

— Життя, як життя, Тореодоро Гаврилівно, — провів по неголеній щоці рукою Ребрик, — як життя всякої самотньої людини...

Роздратованість Гаврилівни зникла, навпаки, тепер її обличчя засяло, вона взяла стільця й сіла коло Терентія Миколайовича, таємниче схилилася до нього й чомусь пошепки сказала:

— А може б ви оженилися? Га?

Її повне лице стало серйозним, очі пильно стежили за тим, як вплинула пропозиція на Ребрика.

Він мовчав.

— І справді, Миколайовичу, життя я ваше наскрізь бачу. Скучаєте ви, вже й за собою не доглядаєте... Одне вам уже осталося — женіться. Жалування в вас не погане — всяка згодиться...

Терентій Миколайович думав про себе: чи може бути більша ідіотка в Лубнях, ніж Тореодора Гаврилівна, — роблено посміхався й мовчав, а вона продовжувала:

— І дівчина в мене є — золота дівчина, руки в неї золоті, усяка робота в руках горить. Жили б собі безпечно й білизна завжди чиста була б, і обід до строку, мені б та богові дякували.

Коли попередня балачка лише дивувала Ребрика, так остання фраза розвеселила його в найкращий спосіб. Потираючи руки, він зіскочив з дивану, пройшовся по кімнаті й сказав:

— Ну, що ж, спробуйте!.. Подивимось, як воно жонатому — і підморгнув на Тореодору Гаврилівну, вона соромливо опустила очі на свої сорокалітні груди.

Вам усе смішки... А мій покійничок, як помер... Хотіла вона щось сказати, але Терентій Миколайович уже не слухав її, взяв брилика й пішов із хати. Він уже з досвіду знав, що господарка буде розказувати про свою вірність небіжчику чоловікові...

3

Другого дня вийшов на село. Перед тим заскочив на хвилинку додому, узяв зубну щіточку, рушника й мило, і вони вирушили. Він і візник, дядько з того ж таки села, куди треба було їхати ревізувати школу. Прийшли відомості, що вчитель б'є дітей, запирає їх у чулан, залишає без обіду... Треба буде зняти з школи, думав Терентій Миколайович про вчителя, мабуть якийся з сорокалітнім стажем — ніяк їх не привчиш по-людському...

Він спробував розпитувати про школу дядька - візника, але дядько - візник був бездітний, виходить — справа шкільного виховання його не обходила. Так нічого від нього й не вдалося взнати.

Іхати довелося увесь час степом. Стояла спека, і спереду над піщаним шляхом гойдалося марево. Терентій Миколайович запалив цигарку, витер хусточкою піт з обличчя, потім хусточку запхнув ззаду під брилика, щоб не так палило шию. Так сидів із годину. Від спеки розморило, хотілося пити, води не було...

Він думав, що до кінця шкільного року лише тиждень, що нового педагога треба буде посилати лише з осені, вибрати гарного комсомольця з педтехнікуму й щоб працював ідейно, а не за утримання.

Несподівано мовчазний дядько повернувся до його й промовив:

— А спека рано встановилася, як би в нас з хлібами не той...

— Да-а,— відповів Терентій Миколайович і глянув на хліба.

Жито вже наливалось. Він зрозумів — коли не буде дощу ще тиждень, колос буде порожній, або зерно дрібне.

Дядько підтвердив його думу, розговорилися. Хліба його дуже турбували, більше, ніж школа, в усякім разі,— подумав Ребрик.

Проїжджали якесь село. Воно розляглося давно однією вулицею. Зупинилися напувати коней, сами пили воду, а Терентій Миколайович купив у кооперативі дві пляшки пива на дорогу, та в'язку бубликів.

Виїжджали з села, коли сонце звертало до своїх передвечерових покоїв. Несподівано на обрії народилася біленька хмарка й попливла голубим небесним плесом, хоч не було вітру. За нею з-за обрію пурхнула друга, третя... Швидко вже сунула, як танк, сизувата хмара, полонячи небовид. Вітер зі сходу, як холодний крицевий літак, пролетів, прошумів житами.

Дядько-візник перехрестився.

— Хоч би вітер не змінився,— сказав він,— а то, буває, суне хмара — от уже й дощ буде, а її вітром і однесе на чужу губернію...

Над „губернією“ Терентій Миколайович задумався. Така дядківська натура. На „чужій губернії“ хай хоч... пссуха... аби в нас уродило.

Але вітер не зраджував, сивуватий танк захоплював усе більшу площу небесного плацдарму. Мовчазно він готувався до бою. Окремі хмарки — панцерні автомобілі — йшли поруч нього, лаштуючись також. І нагло, без попереджень, і танк і панцерники вдарили з усіх своїх гармат. Вогонь перехресно вилетів з пащі, а за хвилину бій закипів кулеметом дощу, веселого, радісного...

Дядко-візник перехрестився ще раз і вдарив по конях...

4

... А вчитель був зовсім не такий, як його уявляв собі Терентій Миколайович.

Звали його Марком Юровичем, і він лише два роки як кінчив Педтехнікум. Це була людина низенька на зріст, з непомірною головою, з двома горбами — на спині та на грудях — і з лівою ногою коротшою за праву.

Терентію Миколайовичу він гостинно віддав своє ліжко, а сам ліг на холодній лежанці в кутку. Справляв він вражіння людини розумної та доброї, і Терентій Миколайович приємно розчарувався, що замість „сорокалітнього стажу“ зустрів, здається, живу сучасну людину. Про мету свого приїзду він вирішив не говорити до

завтрього, бо був стомлений, а до того йому не вірилося, щоб цей каліка-юнак з прекрасними сірими очима, м'якими й теплими, здатний був на те, що про нього розказували...

Але другого дня виявилось, що дітей він таки ставляв на коліна й інше, хоч можливо вони самі в тому винні були більше, ніж їхній навчитель. Про нього вони інакше не говорили, як про „кривого“ або „горбатого“, і це дратувало Марка Юровича. Авторитету він серед школярів не мав, бо навіть і звичайною повагою не користувався. Учні дозволяли собі ка-зна-що робити в школі, тільки не вчитися, і якимось, як метода впливу, виник чулан...

Все це Терентій Миколайович виявляв непомітно для Марка Юровича, частково від учнів, частково від селян у сільраді. Також він був на лекціях і помічав, що відношення вчителя до дітей при ньому зовсім не таке, яким би було без нього. Це було помітно й по школярах.

Терентій Миколайович вирішив, що було б помилкою з самого початку посилати працювати серед дітей фізично скалічену людину. Так чи інакше це привело б до негативних наслідків...

Післяобіденну пору Ребрик провів знов таки у сільраді з дядьками. Говорив з ними про війну, про податок...

Тільки від'їжджаючи, розказав схвильованому вчителю за мету свого приїзду. Вчитель почав хвилюватися, виправдуватись.

Терентій Миколайович поморщився й холодно стиснув йому руку,— підводчик нетерпляче озирався. Вирушали на ніч, щоб ранком бути в місті...

5

На квартиру Терентій Миколайович не заходив, бо до міста приїхали коло одинадцятої години. Докладав інспекторові наросвіти про подорож, переглядав папірці, що зібралися підчас відсутности, прийняв кількох учителів і тоді тільки вирішив, що час уже спочити. Втома була не аби-яка, а також хотілося їсти. Зарані відчував смак обіду. Тореодора Гаврилівна вміла готувати. Дійшов додому, зупинився на хвилину на дверях, допалив цигарку й тоді тільки зайшов. У сінцях його зустріла хазяйка.

— Заходьте, Терентію Миколайовичу,— проспівала вона.— З приїздом. Заходьте, то я вас познайомлю. Вони ще до мене вдвох з матір'ю прийшли...

— Хто? — не зрозумів Ребрик.

— Як хто? — розвела руками Гаврилівна.— Вона.

— Хто саме, Тореодоровно, говоріть, як слід.

— А я хіба не як слід? Вони вже вас давно знають, і мати їхня згодні.

Терентій Миколайович згадав свій жарт перед від'їздом і зрозумів, що Тореодора Гаврилівна говорить про „наречену“...

— Ат, господи... — роздратовано кинувся він і попрямував до своєї кімнати. Одразу в нього зник його чудовий настрій, що з'явився в наслідок свідомости виконаного обов'язку; натомість стала якась безсила злість і бажання схопити оту ідіотку, Тореодоровну, за барки й витрусити душу з її ситого тіла.

В кімнаті в нього сиділо двоє жінок. Одна була стара вже, в чорному міщанському одязі, в чорній же хустці, зав'язаній по-чорнечому під підборіддям. Сама така мініатюрна, ногами не діставала до підлоги, сидячи на стільці.

Друга, навпаки, була велетенського зросту, молода й не молода, років двадцяти п'яти, чи, може, й менше...

Проте віку її не можна було визначити обличчя: не говорило за це; воно було безкінцеве, руки дівчина тримала на колінах, складені палець у палець, і дивилась собі на коліна також, а ноги ховала під стілець — жакливо некрасиві, великі ноги...

— Здрастуйте.

Терентій Миколайович зупинився на порозі. Він не знав, що йому треба робити. Не падати ж йому на коліна й не виголошувати ж мадригали цій мавпі... Не виганяти ж її, ідіотку, та її божевільну матір із кімнати...

Кільки часу мовчав. У голові крутилися якісь там кульки ніби скляні, чи що, й наповнювали її дзвоном... Кульки підкочувались до вух, і дзвін гучнішав, відкочувались — стихав... І знову, знову...

Цей настирливий дзвін у голові притамовував, притупляв свідомість. Терентій Миколайович хворо посміхнувся, скинув брилика й піджака й повісив їх на гвіздок коло дверей, де й завжди вони висіли.

Обидві жінки сиділи мовчки. Тореодора Гаврилівна десь зникла. Терентій Миколайович Ребрик сів на диван і став розшнуровувати запилені ботинки. Потім залишив це — йому давило в поясі. Розстібнув пряжку й скинув пояс, а за тим став стягати сорочку...

Обидві жінки кинулися з кімнати. Молода бігла спереду й руки її, довжелезні руки, теліпалися в неї по боках, як голоблі поганої величезної гарби... Стара пристрибувала ззаду, і кричала якомсь незрозуміло, голосно й розпачливо...

З'явилася відкілясь Тореодора Гаврилівна, сплеснула руками, також кричала... Велетенська дівчина вже плакала, затуливши обличчя червоними руками...

Терентій Миколайович продовжував роздягатися. Він слухав цей крик, слухав, як лаяли на всі боки його, совєцьку владу з її комісарами, Тореодору Гавріловну з її женихами... Він слухав усе це,

але нічого не доходило до його свідомости. Хотілося непереможно спати; спати. Ліг на диван, накрив голову сорочкою й заснув... Спав міцно, як звалений кудею спить мрець серед поля... Згодом зайшла Тореодора Гаврилівна, постояла на дверях, з призирством плюнула. Слина лунко вдарилася об підлогу...

6

Прокинувся Терентій Миколайович запізно, а віконниці були не повідхилені. В цьому відчув він недобрий знак,— Термидорова завжди відхиляла їх о восьмій годині щоб він не спав довго... Одягався довго, з огидою пригадуючи вчорашню подію. Все вималювалося такими огидливими рисами й фарбами, що він морщився, скреготів зі злости зубами й стиха накликав прокльони на голову Тореодори Гаврилівни... Її щось не було видно в будинкові. Він умився й підійшов до столу, де його чекало завжди заздалегідь приготоване снідання. Снідання не було. Вщент роздратований, Терентій Миколайович узявся за брилика, щоб іти до установи. Двері було замкнено зовні...

Зрозуміло, що Тормидора Гаврилівна почала тероризувати його. Він сів коло дверей і злісно дивився на підлогу. Безкінцево довго, як вантажевий потяг, тяглися хвилини, кожна настроєвого мелініту, що збирався для несподіваного вибуху... І хоч Ребрик розтрачував його, з серця стукаючи іноді ногою в двері, його все-таки вистачило, щоб вибух був гідний Тореодори Гаврилівни.

— Якого ви чорта запираєте мене в хаті, наче кішку?!— крикнув Терентій Миколайович, ледве вона встигла перейти поріг.

З непорушним спокоєм єгипетського монумента Тореодора Гаврилівна відповіла:

— Не спіть до півдня... комсар безштанний...

Це збило з пантелику Ребрика, і він одразу притих, як дитина, що завинила в чимсь.

— І ще я вам скажу — можете вибиратися... Так що я думала, будьто би ви порядна людина, а ви послідній босяк, і на сирітську долю вам плювають... І за мою добрість до вас як ви заплатили...

В її очах стояли непідроблені сльози...

Терентій Миколайович вийшов з дому.

— Господи, чорте, дияволе! В який я час живу, що не можу жити спокійно? Коли повиздыхають іхтіозаври на цій землі, чи невже доведеться мені знову брати нагана й вкорочувати їм віку...

Потім він подумав, що це театральщина й що не слід псувати собі нервів... Але з-за рогу виринула постать учорашньої нареченої. Вона несла свою почварну голову на плечах, як казан з гречаною кашею... Її величезні ноги важко плутали пішоходом, наче

важкі трамбовки, що їх вживають підчас брукування вулиць... В своїх голоблях вона тримала кошика, і він здавався дитячою іграшкою в порівнянні з її божевільними формами...

Терентій Миколайович зблід, випустив цигарку й кинувся до Наросвіти — працювати, працювати, працювати...

Харків — Маріуполь

Червень — серпень

1927 р.

М. ДОЛЕНГО

КОЛО МОРЯ

Довершеність і зоряна безмовність.

Останні наслідки німих століть.

На сірих скелях не помітиш зовні

Їх непохитну, мармурову хіть.

Віки та гори в синьому розгоні

Крізь чорний глиб татарчиних очей.

Серця вперед, як тарабан, мов коні.

В горлянці кров чи згадка — гаряче!

ТЕРЕНЬ МАСЕНКО

ДО МОРЯ

Мов Джека Лондона зневірений Мартін,
Я скочив радісно в солоні, чорні хвилі...
Позаду рідні — мляві і безсилі,
Такі чужі й ненависні в путі!
В безодню — він, а я шукать землі,
Боротись за життя, розковане, суворе...
До вільних птиць, до синіх кораблів
Прийми мене, кохане, рідне море.

* * *

Сумний Мартін... Загинув на межі,
На грані заходу і молодого сонця.
Як би він був до наших днів дожив,
Таким би став матросом-комсомольцем!
В безодню — він, а я шукать землі,
Боротись за життя, розковане, суворе...
До вільних птиць, до синіх кораблів
Взяло мене кохане, любе море.
І вже прибоєм весни у душі,
На океани не злітає осінь...
На гордих кораблях знайшов товаришів,
Синів стихій і революції — матросів.
Мої товариші од бурі і весни,
Од перемог, надій, од хвиль солоних п'яні...
За океан, вітри! Гуляйте, буруни!
Ми мінами, смерчем на грудях океану!
Вперед за смерть! За ранок уночі!
І в пам'ять Джека, Джека і Мартіна,
Під рев води, під грози та смерчі
Складемо пісню помсти і руїни!..

І. АНДРІЄНКО

НЕПЕРЕДБАЧЕНА АГІТАЦІЯ

Оповідання

Почтовий потяг підійшов до станції великого міста. З дверей вагонів посипалася строката жива каша, і вокзальний перон заярмарочився галасом та рухами. Із самого заднього вагону найостанніми вилізли два чоловіки, обвішані торбинками. Один, низенький і товстий, був зодягнений у черкасинову чумарку й високі юхтові чоботи. Солом'яний бриль намагався приховати порепане сиве й кирпате обличчя, років за 60. Другий, високий і значно молодший, різнився одягом. На ногах у нього були скороходські черевики, а на плечах чорно - муслинова толстовка.

Приглушений навколишнім, незвичайним для нього, гармидером, низенький збентежено роззявив рота. Молодший штовхнув його й заговорив :

— Борошно ми зараз викупати не будемо. Підемо до міста, знайдемо квартиру Гриневичів і тоді вже викупимо. Бо як же ми будемо возитися з ним ?

Старший кивнув головою й, озираючись, рушив за високим до вокзалу. Згодом уже на другім боці вокзального помешкання вони продиралися через юрбу галасливих візників.

Низенький чоловічок був не хто інший, як хлібороб села Коровинець Данило Бурчак, а молодший — його племінник Методій Степанович, діловод чи рахівник хлібної контори при ст. Головеча.

Опинилися ж вони разом на вулицях міста зовсім несподівано для себе, і причиною цьому були тривожні політичні події.

Сталося саме так.

Оце ж таки літніми днями, коли в полі майже вже стиглим колосом уклонялися землі жита, в село Коровинці приповзли тривожні чутки про війну. З хати до хати перекинулися вони дивовижними павотками, і село глухо загуло, наче бджоляний вулик перед рійбою. Хто б звідки не приїхав — тільки й балачок, що про війну, а тітка Мокрина, яка повернулася з міста, де була на суді за самогонку,

так чула, що війна вже розпочалась і ворог захопив аж десять наших сіл. У неділю в Коровинці приїхав представник із району й на сході закликав селян бути готовими до оборони. Куркульня зробила з цього висновок:

— Сами заговорили,— значить, камуні непереливки.

Про себе зловтішалася.

На заклик районного представника коровинківці відповіли по своєму,— на другий день у місцевому кооперативі розкупили всю сіль. Кооператори зраділи збільшенню обігу й привезли ще більше. Селяни розібрали вдруге. Кооператори привезли втретє — теж саме, а на четвертий раз соли вже й у місті не стало. Дядьки кинулися до сусідніх сіл — аж і там нема соли. Тривога зростала.

Незаможники агітували за перший сніп на оборону, середнячки приставали до цього, а куркулі нишком передавали один одному:

— Швидко хліб будуть забирати.

Крадькома копали під припівками ями, ховали туди мішки з пшеницею й щільно замазували.

До старого Данила Бурчака, що вважав себе за середняка, а сільрада давно вже додержувалася іншої думки й що-року позбавлявала права голосу за дружбу з куркулями, приїхав у гості племінник Методій Степанович. Звичайно, зразу ж на Бурчакове подвір'я зійшовся весь куток. Дядьки міркували:

— Ото новин розкаже. При станції ж служить.

Але Методій Степанович нового нічого не сказав. Розповів тільки про те, що дядьки й сами знали.

— Збираються, мовляв, чужі держави війною йти, а коли вона буде — хто його зна.

Кучани розходилися незадоволені. Між собою гомоніли:

— Примовчує, боїться говорити.

Методій же Степанович, залишившись із дядьком Данилом на самоті, заспівав іншої:

— Аж тепер більшовикам капут.

Вираз обличчя його з добродушного враз перетворився на зловтішний. Дядько Данило губами радісно заплямавав:

— Невже! Хіба що?

Племінник упевнено протяг:

— Не сьогодні, завтра війна. Всі держави йдуть на них. У порох зітруть, бо там Америка, гармати на 200 верстов стріляють.

Трохи помовчавши, він додав:

— Я оце до вас, дядьку, по ділові. В мене є зайвина грошей, так хочу просити вас допомогти мені коняку або корову. Розпочнеться війна, то червінці переведуться нінащо.

Дядько Данило замислено почухав потилицю.

— Воно, конешно, той... У мене теж...

Уже згодом, за чаркою первака, в хаті обидва поділялись думками. З протягом, наче обмірковуючи спершу кожне слово в думках, Данило говорив :

— Слова нема, ми наче й звикли до оцих советів. Знов таки й крам всілякий є. Жити б можна. Тільки ж той...

Він нахилився до племінника ближче.

— Воно зараз пани, мабуть, не дрімають... Адже ж і наш Гриневич живий ще. Навіть і не тікав від комуністів. У Києві живе. Ти пам'ятаєш, Малашку, їх горнишну? Взявку вона померла й перед смертю відкрилась мені, що листи від панів одержувала й адресу залишила. Просила, щоб я мовчав про це... Гриневич теж, мабуть, гострить зуби. Дістанеться голоті, коли він повернеться. Го-го!

Дядько зареготав. Методій Степанович п'яно бурмотів :

— Да, Гриневич, його превосходительство. Мене він, бувало, дуже поважав. Завжди — за руку.

Данило неймовірно стрельнув на нього очима й глузливо посміхнувся. Колись Методій Степанович за льока в Гриневича служив і губерським секретарем зробився тільки через п'яні панські примхи. Раз між Гриневичем і значним губерським урядовцем виникла суперечка. Гриневич говорив, що його льокаї грамотніші за любого канцеляриста, а урядовець сміявся й не погоджувався. Щоб довести своє, Гриневич найняв учителя, підучив трохи свого льока в Методія й улаштував його на службу в акцизне управління.

Люди про це знали.

Методій Степанович бурмотів далі :

— Повернеться Гриневич, мене справником настановить.

Ще довгенько велась п'яна розмова.

Вранці, коли гість ще спав, дядько Данило ходив по надвір'ю й міркував :

— Це, як бог свят, що камуністам капут, а сюди знов повернеться Гриневич. Я ж на його землі, бо моя відійшла під колектив. Гм... Чи тож буде розбиратись він? Коли б не попало, бува. Та й гроші б потратить на щось путяще треба. Хіба...

Коли племінник устав, він одразу ж приступив до нього :

— Знаєш що, племіннику. Я б не радив купувати зараз коняку або корову. Настане війна, то ще й заберуть. Хіба мало колись забирали. По-моєму, краще так зробимо. В мене теж є трохи зайвих, то давай махнемо аж до Києва та, замість коней, накупимо матерії. Це діло вірніш буде. До речі, я захоплю з мішок білого борошенця, масличка там, сальця — та повеземо Гриневичеві гостинця. Хто його зна, як воно буде далі, а задобрити пана не вадить.

Методій Степанович після недовгих міркувань погодився, і через день вони опинилися оце на вулицях шумливого міста.

* * *

На розі вулиці східці церкви, а на них ціла юрба жебраків: чоловіків і жінок. Попростягавши руки, вони тоскно пронизливими голосами жебрачать милостиню в натовпа, що вирує на пішоходів. Дядькові Данилові це впало у вічі.

— Та й старців же тих до лихої години в місті, — зауважив він Методієві Степановичу. Не встиг той дати якусь відповідь, коли старий Бурчак сіпнувся на бік.

— Диви! Ій-бо, от історія! Невже то Гриневич? Та ще й без руки.

Племінник погнався очима за дядьковим поглядом. Серед юрби жебраків стояв високий, але згорблений дідуган. Запалі очі його тмяно вилискували з-під навислих брів. Сива розкуйовджена борода загубила свій природний колір — до того була забруднена тютюном та пилюкою. Замість правої руки теліпався порожній рукав рваного пальто. Найзвичайнісінький жебрак. Але високе круте чоло з рівчаками глибоких зморшків нагадало щось давнє, знайоме, і Методій Степанович похапцем відповів:

— Він.

Старий Бурчак зробив рух, щоб підійти, але племінник затримав.

— Не треба зараз. І йому, і нам негарно буде. Ходімо.

Рушили далі, і Данило дорогою жахався:

— Ах вони ж іроди, звірі!.. До отакого довести великого пана. Дворянина! Білу кість!.. Як тільки бог це терпить!..

Бурчаки знайшли Барвинську вулицю, а далі й будинок ч. 24, як зазначено було в адресі, що залишила покійна Мелашка. Зайшли в колодязь-двір. По східцях піднялись на третій поверх і постукали до помешкання ч. 15.

Двері відчинила похила підсліпувата бабуса.

— Вам кого? — проскрипіла.

— Бариню б нам, Гриневичку, — відповів дядько Данило.

— Валентину Йосиповну, — поправив його Методій Степанович.

Бабуса на якусь хвилинку спинила свої підсліпуваті очі на дядькові Данилові, докірливо хитнула головою й промовила:

— Зайдіть до кухні.

Зачинила за собою двері і, залишивши обох на кухні, поплелась у сусідню кімнату. Вуха Методія Степановича піймали коротеньку тиху розмову:

— Там прийшли до вас.

— А хто вони такі?

— Один мужик, майже дід, а другий молодший і мов би не мужик.

— Хто їх направив сюди?

— Не питала.

— Піди запитай.

Бабуся повернулася на кухню й прошокала:

— Вас хто сюди направив?

— Мелашка Григоровна, — похапливо відповів Данило.

Баба знов пішла за стіну, і там почувся її голос:

— Якась Мелашка направила.

— То це з готелю Аркадія! — весело вигукнув молодий, дівочий голос. — Проси їх сюди.

Бурчаки переступили поріг. Просторенька кімната, посередині стіл, багато стільців, а під стіною широка заялозена канапа. Повітря насичене духом парфумерії й ще чимсь неприємним, наче людським потом. Бабуся пішла назад, а з другої кімнати почувся веселий голос:

— Посидьте, я зараз. Ось тільки трохи причепурюся.

Слідом за цим той же голос губами затринькав веселу мелодію. Методій Степанович прислухався й трохи таки хвилювався.

— Невже ото за стіною паночка Люська? Якою вона стала?

В уяві йому обрисувалося чорнявеньке та приємне обличчя маленького дівча років восьми.

— Чи то ж пізнає колишнього батькового льокая?

При цій згадці йому зробилося чомусь дуже соромно.

Згодом до кімнати вбігла дівчина. Висока, струнка, з напудре-ним вродливим, але трохи спухлим, наче від безсонної ночі, облич-чям. Стріпонула кудельцями чорного волосся й обкрутилась дзигою на одній нозі.

— Ось і я. Здрастуйте!

Обидва Бурчаки чемно вклонилися. Дівчина зареготала:

— Ха-ха-ха! Як на параді.

Знов обкрутилась і вибігла на кухню. Звідти почувся її жва-вий голос:

— Піди гукни Катю! Вона любить стареньких.

Баба щось сердито замурмотіла й грюкнула вихідними дверима. Дівчина повернулася й запитала:

— То ваші пакунки в кухні на столі?

— Еге ж. Значить, гостинця для вас... — запнувся Данило.

— Ха-ха-ха! — перепинила його дівчина. — Чудні оці сільські. Гостинця. Це цікаво. Ви, певно, кооператори?... А доморобної ж вишнівочки захопили? Я її люблю.

Не чекаючи відповіді, вона заторсала старого за рукав.

— Сідайте - бо. Який ви несміливий.

Далі дівчина опинилась біля Методія Степановича.

— А з тобою, пупсік, ми наче знайомі вже. Адже ж можна тебе пупсіком звати?... А ти мене Люсею. Так?

Майже силоміць посадила на стільця й сама стрибнула йому на коліна. Почала торсати волосся. Від збентеження в Методія Степановича зайчиками забігали очі й не знали, куди подітись. Уривково бурмотів:

— Стривайте... Вибачте.

Люся не слухала. Скочила з колін і подалася за двері. Обидва Бурчаки, наче за командою, схопилися на ноги. В надзвичайному здивуванні вирячили один на одного очі. Через збентеження заніміли. Тільки стояли й дивилися.

Вечоріло. В куточках кімнати сідала сутінь, і дух парфумерії наче ще дужче давив на повітря. Знову вибігла Люся й запалила електрику.

— Чого ви повставали! Які ж ви дикі!

Посадила Методія Степановича й знову сіла на коліна. Той опинався.

— Диви, тюхтій який! Наче з жінщинами не був ніколи?... А ти, старичок, не сумуй. Ось зараз прибіжить Катька й розбуркає тебе,—вже до Данила заверещала.

Той тільки руками розвів. У цей момент до кімнати вбігла низенька русява дівчина.

— О, тут ціла компанія!

— Бери, Катю, швидше старичка, а то він нудиться без тебе!

Дядька Данила пройняло потом. Русява вхопила його за руку й потягла до канапи. Він пручався.

— Ой, боже!.. Та куди ж ви... Та як же це... Господи!..

Методій Степанович починав догадуватися, з ким вони мають діло. В плутаних думках шукав виходу з такого стану. Ще коли б не дядько, то сюди-туди, можна б і того... Але старий — соромно. Майнуло:

— Тікати чи що?

Така ж думка наскоком урізалася й у Данилову голову. Вони б, мабуть, і виконали її, коли ось до кімнати вступила висока стара жінка. Ніс гаком, із-під поруділої шляпки звисає сиве волосся, в руках парасолька... Вся її висмоктана постать нагадувала городнє опудало. Вона спинилась у дверях і солодко проспівала:

— У нас, я бачу, гості!

Обидва Бурчаки впізнали її. Данило випручався з Катіних рук і радо кинувся назустріч.

— Бариня, ми до вас!

За ним і Методій Степанович.

— Пізнаєте мене, Валентино Йосиповно?

Дядько похапцем додав:

— Мене ви не знаєте, а от його повинні б пізнати. З Коро-
винців ми.

— Я служив колись у Леоніда Петровича. Потім вони мене за урядовця призначили. Методієм звати.

В Гриневички догори полізли брови, і довгасте обличчя ще дужче витяглось. Далі вона враз затремтіла й зщулилась, наче спіймана дика тварина. Обидві дівчини ззаду здивовано кліпали віями. Аж трохи згодом Гриневичка прийшла до пам'яті. Кинула на Люсю виразний погляд і пробурмотіла французькою мовою:

— Це не звичайні гості.

Люся та Катя виричали очі й випнули нафарбовані малинові губи. Перша запитала:

— Вас Меланя ж сюди направила з готелю Аркадія?

Старий Бурчак непевно відповів:

— Мелашка ж, тільки не з Аркадії, а з Коровинців. Вона колись у вас за горнишну служила. Покійниця тепер...

Люся зігнулася й запирихала. Далі вхопила за руку Катю й подалась у другу кімнату. Там голосно зареготали.

Гриневичка скривила обличчя, намагаючись дати щось подібне до усмішки.

— Певно, пустувала без мене. Ви не звертайте на неї уваги. Вона в нас така штукарка, така штукарка... Сідайте.

Заметушилась.

Сиділи й розмовляли. Гриневичка жалілась на долю. Живуть погано. Чоловікові дуже мало платять на службі.

В Бурчаків переплілись погляди: ото така служба в нього!

Обом наче ніяково стало. Далі вже Гриневичка хвалилась.

— Ми, як бачите, за кордон не тікали. Льоня і я так любимо батьківщину, що вирішили терпіти найтяжчі муки від більшовиків, а лишитися тут.

Важко зідхнула. Бурчаки думали, що вона це від спогадів про гірке життя, та й собі, співчуваючи, зідхнули. Гриневичка ж про зовсім інше думала. Вона згадала про причину, яка не пустила їх за кордон.

У Криму, де вони жили в часи Врангеля, Гриневич програв у карти всеняке золото, і далі вже тікати не було защо.

На кухні почулась голосна чоловіча говірка. Гриневичка похапливо кинулась туди й причинила за собою двері. До чоловічого голосу приєднався її, і Бурчаки підслухали окремі слова:

— Коровинці. Обережно.

Згодом Гриневичка повернулась уже в супроводі свого чоловіка. Обидва Бурчаки одночасно кинули погляди на Гриневичеві руки й були дуже здивовані, бо порожній рукав не теліпався, а замість — звичайнісенька рука. Але Гриневич не дав їм довго розмірковувати й зухвало заукав:

— Методій? Як же, пам'ятаю. Таки не забув колишнього свого доброчинця!

З рота йому несло горілчаним духом.

Через півгодини за випивкою він сп'янів ще дужче й вигукував:

— Ось війна швидко буде! Більшовиків виженуть, і я буду губернатором. Ого! Тоді я покажу!..

Гриневичка застерігала його рухами руки, але чоловік не слухав.

— Ці мужички знають мене й не видадуть. Адже ж так, Методію?

Поліз цілуватися. Бурчакам стало неприємно, і вони попросилися спати.

Бабуся послала в кухні на долівці.

* * *

Чи спали, чи не спали Бурчаки, аж прокинулися разом. За стіною в кімнаті п'яний гармидер. Чути було, як Гриневич кричав:

— Спробувала б ти простояти цілий день з прив'язаною до спини рукою. Думаєш приємно? Не прив'яжи — не дають милостині.

— Мусиш утримувати жінку.

— Сама хоч би кокаїну дістала! У-у, чортяка!

Гриневичка заохала. Вплутались голоси Люсі та Каті, і гармидер збільшився.

Десь у сінцях затьоргали вихідні двері. Мимо Бурчаків із-за виступа печи, крехчучи, прошамотіла бабуся. Вона поговорила з кимсь у сінцях через двері й пішла в кімнату. Назад повернулася з Гриневичкою. Та нахилилась до Бурчаків і промовила до себе:

— З дороги поморились, то будуть спати міцно.

Бурчаки почули це й зніяковіли. Їм робилось аж страшно. Гриневичка пішла в сінці, і через хвилину в світлому пасмі, що падало крізь двері, промайнули постаті її і якогось високого чоловіка, обвішаного пакунками.

В кімнаті їх зустріли радісними вигуками:

— О, Вася! Як це гарно! А ти, Катю, хотіла вже йти додому.

Зухвалий молодий голос вигукував:

— Васька гуляє сьогодні! Васька аж тисячу підробив! Го-го!.. Якийсь дурень необережно сів у трамвай. Ха-Ха!.. Тепер, певно, плачеться над порожньою діркою в теці... У Васьки чиста робота!.. Старий, тьотя, ось коки вам приніс. Получайте!

У відповідь радо загиготів Гриневич. Його жінка вигукнула:

— Ах, кока!..

Цей вигук скидався на голос закоханого, що зустрівся з своєю милою після довгої розлуки. В напруженому мізкові Методія Степановича оливою хлюпнулася думка:

— Що таке?.. Невже то злодій?

Задзвеніли пляшки. Васька загукав:

— Люся! Катя! Роздягайтесь! По сто карбованців за це дарую. Люблю, коли ви голенькі танцюєте на столі І-і... Мамаша, роздягайся й ти, подивлюсь на твої драглі. Го-го! Роздягайся! Коки ще дам. Швидше! Так!.. Во! Люблю, їй-бо, люблю!..

Методій Степанович від жаху прилип до долівки. Відчув, як поруч дрібушечки тремтіло дядькове Данилове тіло. Десь за виступом печи голосно бурмотіла бабуся:

— Ох, господи... Коли ти вже приймеш мою душеньку! Коли вже мої вуха перестануть оце слухати...

В уяві Методія Степановича промайнуло підсліпувате бабине обличчя.

„То ж Люсина колишня няня“, згадав він.

Дядько Данило заворушився й сів. Швидко почав узуватися.

— Куди ви? — прошепотів Методій Степанович.

— Не можу тут бути, — прохрипів дядько.

Молодший Бурчак і собі почав одягатись.

За стіною ж у сусідній кімнаті йшла п'янка. Раптом суперечка. Пронизливо, наче недорізане порося, заверещала Гриневичка:

— Нахабо! Як ти смієш мазатись гірчицею! Мужик!

До неї приєдналися голоси Люсі та Каті.

— Пааззвольте, ммм... — замурамотів п'яно Гриневич.

Дике та веселе їржання Васьки стихло. Замість — почувся розлютований його голос:

— Мовчать!.. Повії ви, жебраки! Купив вас, значить — можу мазати! Мовчіть!

— Злодій! — скрикнула Гриневичка.

— Мовчи, вонюча повіє, стара розпутнице!.. Щоб красти, потрібна сміливість, а ви й того не маєте. Паразити пранцювати! Гади болотяні!

Лайка розпалювалась. Бурчаки прожогом кинулися надвір.

Уже на вулиці аж, відсапуючись, дядько Данило почав плюватися. Завзято, з якоюсь звірячою насолодою.

— Куди ми вскочили?.. Оце так пани!..

— Куди ж тепер? — запитав Методій Степанович.

— Куди?.. На станцію. Сьогодні ж додому. Що, матерію? На біса вона! Думаєш, камунію завоюють? Дзуськи! Хто завоює? Оті — о? Пху!.. Губернатором стану!.. Пху!..

Дядько Данило бігом кинувся по пустельній вулиці.

Назустріч, у мороці літньої ночі, хитро підморгували самітні електричні ліхтарі. Наче глузували з дядька Данила.

М. ШУЛЬГА - ШУЛЬЖЕНКО

ПІШОВ Я, МАТІНКО...

Пішов я, матінко, пішов
Від вас навіки в далеч синю.
І в'яне стоптана трава
З осіннім листям по-під тинню.

На плечі впала матінка мені
І сльози, сльози безупинно...
Ой, та куди це ти, моя дитино?
На кого кинув хату в бур'яні?

Кружляє плач в сумному голосінні
І я пішов... (куди пішов?)
А на стерні гаряча кров
Ятриться з розпачем осіннім...

Далекі димарі в уяві заплелися,
І впевнено пішов я назавжди.
І ось тепер я, мамо, не один,
Я не сумую тут, працюючи в столиці,

Пішов я, матінко, пішов
Від вас далеко й не вернувся.
... І плаче десь, схилившись над вікном,
Моя старенька стомлена матуся...

А. КЛИН

ОГНІ

Надмірний серця стук — налялась в жили кров,
З вагранки пахне варом.
Знайомий чутно звук, і тіло чорне знов —
Як вугілля від жару.

І серце стало враз — вогонь життя забрав.
Не чутно було крику.
І бачив я не раз, як реготався сплав
Над трупом чоловіка.

Один невдалий крок і нерозмірний рух
Серед палких металів,
І — бачиш, як вогонь в очах блиснув, потух...
Лиш атоми — злітали...

Вогонь, як пульс в житті, як в морі гніву шквал,—
Обережніш з вогнями!
Ми виресли в огнях і палимо метал.
Вогонь завжди із нами!

ДЖІМ ТЮЛІ

ЖЕБРАКИ ЖИТТЯ¹⁾

РОЗДІЛ III

ЕЙМІ, ПРЕКРАСНА ТОВСТА ДІВЧИНА

За п'ять тижнів прийшла весна.

Я виїхав з міста в товаровому вагоні одного квітневого ранку, кілька тижнів босякував по Кентуккі та Індіані, а там улаштувався біля Еймі, прекрасної товстої дівчини. Фірма одного вуличного цирку виставляла її на показ, як свій найбільший атракціон.

Еймі важила майже п'ятсот фунтів. Вона танцювала на грубій скляній платформі й повівала довгим білим серпанком на плечах. Це вона так удавала янгола. А я освітлював її різнобарвними прожекторами, доки вона танцювала.

Прожектор був під маленькою сценою, там навіть не вистачало місця, щоб я міг сидіти. Зібганий, я вставляв зелені, жовті, сині, оранжеві й чимало інших кольорових скляних пластинок у ліхтар. Сцена й Еймі набирали кольору цих пластинок. Я чув оплески, бо Еймі вкладала багато жару в свою янгольську роботу. Її важкі ноги товкли сцену саме наді мною, і я завжди відчував полекшу, коли вона забиралася. Раз Еймі, справді, розгатила шматок скляного помосту, і я, звичайно, благав долю для добра всіх зацікавлених, щоб Еймі не провалилася на прожектор.

Персні Еймі були, як обручки. В них грали діаманти всіх розмірів. Вона мала чимало ланцюжків. Вони оточували її шию узгір'ями. Червона долинка загубилася між шиєю й грудьми, що виростили, мов дві гори. Вони тряслися, коли вона танцювала. Вона була найважчим янголом з усіх, що я бачив.

Еймі пила так, що перепила б усякого янгола. Часто по закінченні денної праці вона грандіозно напивалась і впадала в мінор. В такі хвилини вона забувала про високе призначення тягаревого янгола й ставала на диво земною.

Її „шпілер“ (так вона його називала) не дуже вмів пити. Його прозивали Щасливим Калаталом і в циркових колах його вважали за найкращого комедіантського брехуна в природі. Він міг би вмовити привид у тому, що той бачить свою власну тінь. Але кількох

¹⁾ Див. „Гарт“, ч. 2 — 3.

чарочок було досить для Щасливого Калатала. Від першої він ставав меланхолійним, від другої — сонливим, а від третьої — непритомним.

Інша справа — я. Я мав природжений дар пиття. Отже я став питвеним секретарем Еймі. Моїм обов'язком було дбати за її належне постачання. Цей обов'язок давав мені насолоду. Балаган спинався на тиждень у кожному місті, а в ті щасливі дні бутлегерів¹⁾ ще не було, отже я не мав клопоту з постачанням для Еймі потрібної кількості кварт. Наприкінці кожного тижня Еймі давала мені шістдесят доларів. Це звільняло її від усякого клопоту про питво на цілий тиждень.

Еймі була роками цирковим атракціоном, і — дивно сказати! — мала багато любовників. Щасливе Калатало був її коханцем понад рік, але що він міг пити дуже мало, вона з часом приходила до висновку, що між ними все менше й менше спільного. Часто, коли Джон Барлікорт перемагав Щасливе Калатало, Еймі оповідала мені про свої пригоди з мущинами. Руський танцюрист кохав її, коли вона була у Барнума²⁾, але раз у сварці Еймі ляснула його трохи занадто і майже скрутила йому шию. З того часу Еймі ставила вимоги до своїх любовників: це мали бути великі мущини. Я де-що дізнався про жінок від тих, що жили в кварталі червоних ліхтарів Рабіт-Тауна в Сент, Марі. Старий Рейлі розповів мені, які вони добрі, і завжди, коли життя мене дужче шарпало, ніж звикле, я викладав свої турботи їм. Мимоволі вони допомогли мені розуміти настрої Еймі.

Я ніколи не чув, щоб Еймі могла скласти більше трьох речень у розмові. Вона дуже рідко розмовляла, хіба що до неї зверталися з запитом, і тоді її відповідь була не більш як п'ять слів.

Проте вона любила балакучих людей, а я на підпитку міг перебалакати тверезого Щасливе Калатало. Я пам'ятав майже всі куплети й вірші, що коли-небудь читав. У той час я міг пам'ятати майже слово в слово розмову, ведену кілька тижнів тому.

Еймі мала улюблені куплети, майже нескінчими. Рядок за рядком вони подавали зі усіма подробицями історію одної бідної дівчини й усіх її родичів:

Папашу знали всі за конокрада,
Мамаша крала всякий крам з вітрин,
Сестра гулять зо всяким рада,
А брат у неї сукин син.
Кузен п'яниця славний був у Сінсі³⁾
Так дав і дуба від горілки він.
А дядько в неї піп у Квінсі,
Старий, скажений сукин син.

¹⁾ Контрабандисти алкоголю.

²⁾ Звізменита циркова фірма.

³⁾ Скорочена назва міста Сінсіннаті, у штаті Огайо.

Еймі могла слухати ці куплети годинами, перериваючи їх гучним реготом. Всі її підборіддя збігалися від реготу, а обличчя розпливалося, як повний місяць. Сулія з горілкою завжди була недалеко від Еймі.

Содова вода була біля сулії. Еймі дуже любила „гайболс“¹⁾ з соди й віскі. Бувало, як накачається, то починає поводитись зовсім, як дівчинка: схопить пляшку з содовою водою і як хлюпне в своє обличчя. Я приєднувався до реготу. Я почував, що повинна ж і вона мати свою розвагу, і, хоч трохи ніяковів, але деклямував далі куплети, не зважаючи на те, що вода пекла мені очі й капала з обличчя.

Еймі мала ноги, як телефонні стовпи, а руки — більші, ніж ноги великого мужчини.

Вона мала всі принади свого полу. Її щокі завжди червоніли, як стиглі арізонські яблука. Черевики вона завжди носила на номер менші, ніж справді потребувала. Вона невпинно скаржилася на біль у ногах.

Приблизно в цей час один чи два західних штати постановили заборонити в себе горілку. Вжитком таких тиранічних заходів вони позбавили своїх громадян змоги бачити будь-коли Еймі в її янгольському танку. Бо Еймі категорично відмовилася подорожувати зі своїм караваном по „сухій“ території. Коли я розповів їй про наслідки змагань між „мокрими“ й „сухими“²⁾ на одних виборах, я почув її найдовше речення, яке мені тільки доводилося чути. „Куди до біса котиться наша країна?“ — спитала вона.

Пізніше я подорожував на півдні з величезним цирком, бачив боротьбу дресированого мула з собакою й вистави поні, але ніколи мені не судилося зустрічати таких, як Еймі. А час розлуки от-от наближався.

Тепер, коли спускається ніч, велетенська тінь великої жінки з вільним серцем стає переді мною. Вона була язичницею з простою немовляти. Вона жахливо кляла мене, переживаючи напруження свого янгольського танку. Бувши в своїй тарілці, ця слоняча жінка пестила мене.

Голос у неї був грубий, як вона сама. Їй було не більше, як тридцять п'ять років. Вона мала синяво-чорне волосся й просто зачісувала його з низького лоба, прибитого назад від самих брів. Ніс її був великий і плескуватий, а ніздрі завбільшки з копійку.

Вона мала всі золоті верхні зуби, — „проклята негрська дантистка“ — звала вона їх. Еймі не терпіла жінок довкола себе. Здавалося, Еймі не бажала, щоб щось нагадувало їй красу й стрункість.

Розлука надійшла в Сіукс-сіті. Я одержав шістдесят доларів, щоб дістати горілчаний раціон на наступний тиждень. Я подався

1) Мішані алкогольні трунки.

2) Цеб-то прихильниками й противниками вільної торгівлі алкоголем.

з іншими людьми, що залишали балаган. Я напився й у мене вкрали частину грошей. Боючись зустрічі з Еймі, я втік до Чікаго.

І ніколи більше не чув про неї. Але я пам'ятаю. І бажав би знати, чи й вона пам'ятає. Це не вперше гроші розлучили друзів.

РОЗДІЛ IV

ЗНОВУ ПРИГОДИ

Коли Чікаго дочекався весни, він утратив мене.

Я задумав рейс до Омаги з хлопцем мого ж віку. Ми залишили Північно-Західну станцію однієї ночі ще вдосвіта. Білль уже їздив раніше поштовими потягами.

Ми чекали за кілька сот футів од станції, доки потяг розвинув ходу. Паротяг прилетів повною ходою з гуркотом, і прокотився мимо нашого захоронку, дихаючи парою й вереском сирени. Паротяг і перший вагон зовсім було завинено в темні хмари диму й пари. Ми проклали собі дорогу крізь хмари, і хутко були на потязі.

Моє серце сильно забилося трибом пригод. Ми досягли Де-Кальбу без непорозумінь і побігли до темного кутка, щоб сховатися, доки потяг стояв у депо. Коли локомотив парував по шляхах, ми були вже на першому товаровому вагоні. Якийсь чоловік потрапив туди ще до нас.

Великі хмари пари й диму спадали навколо нас. Млосний жовтавий місяць час од часу сяяв крізь заволоку. Потяг пробіг кілька миль і спинився перед резервовим шляхом, очікуючи сигналу. Він вже потроху почав вирушати далі, коли третій подорожній заговорив.

— А-ну, братва, піднесіть но руки вгору,— сказав він, наставивши на нас довгого чорного револьвера.

Ми виконали наказ і чоловік швидко скував наші руки — мою праву з Біллевою лівою — наручниками.

— Ми поїдемо гарненько й тихенько до Клінтону, і я подбаю, щоб ви, босявка, попрацювали пару місяців на кам'яноломні.

Коли кочегар одкрив топку, щоб дати вугілля, сніп світла схопив темний товарний вагон. Чоловік з револьвером повернувся до нас потилицею й дивився на краєвиди, доки потяг ступнево розводив хуткість. Білль цупко схопився вільною рукою за залізну драбинку і брикнув блюстителя залізничних законів у південну частину його тіла, коли він дивився на північ.

Чоловік гарячково стрілив у повітря, як падав з потягу. Один стріл, потім ще кілька вибухли в місячному сяйві, але потяг біг рівним місцем з хуткістю шістдесят миль на годину.

— А як ми скинемо ці кляті наручники?— спитав я Білля.

— Підкладемо руки під потяг, хай через них переїде,— зарепотався Білль, і додав вже серйозно: бий його сила божа, ми таки

вплуталися в історію. Доведеться втікти з потяга ще до Клінтона, бо там перша зупинка. Цей чортяка напевно протелеграфує по лінії про нас, якщо він не розгатив ноги чи ще там чогось.

Ми сіпали наручники.

— А здорово він нас зляпав, а, Білле?

— Так, але це мабуть якийсь шлапак, бо добрий детектив не повертається спиною до хлопців.

Вітер шугав над потягом і шпурляв шматки парової хмари по ілінойських полях.

Наші думки захопила негайна проблема — скочити з потяга на повній ході з скутими руками. Ми обидва розуміли, що найбільш безпечна для нас річ, це залишити потяг у ту мить, як сирена сповістить наближення до клінтонського вокзалу.

Ми ухвалили піти на всякий ризик краще, ніж бути заарештованими за напад на поліція. Білль деталізував мені ці міркування, і зауважив:

— Ну й рахуба буде, як ми самі поб'ємось, та ще й нам накладуть вдоваток.

— Колумб ризикував, а йому ж навіть тюрма не загрожувала, — пробормотів Білль.

Через годину сирена гукала до клінтонської станції.

— Може він ще й не протелеграфував, — сказав Білль, — але краще нам далі не їхати.

Потяг трохи притишив хід і ми почали спускатись залізною драбинкою, прикріпленою до вагона. З останнього щабля нам здавалося, що земля хутко летить разом із потягом. Білль пробував дістати ногою ґрунт.

— Ні, поки що це неможливо. Ми собі скрутимо наші босяцькі шії.

Проминула хвилина нервової тиші.

— Тепер, Рудий, скачи, але подальше від потягу. Не зачіпляйся ногою, на бога! Я не хочу помирати разом з тобою. Кидайся, як я кинусь, — командував Білль.

— Підшукай м'яке місце для стрибка, — порадив я.

— Всяке місце м'якше, ніж тюрма, хлопче. Краще вже зараз податись, бо з цього валу ми напевно втечемо від потягу. Хоч під потяг не попадемо. А то скоро вже приїдемо на станцію.

Ми тримались за драбину своїми закутими руками. Білль висунув мене трохи наперед, так що небезпека для мене зменшилася.

— Тепер, як я прощитаю до трьох, стрибнемо, гукнув Білль. Раз — два... Ми були на мості, що перетнув річку. На другому боці Білль крикнув — три! — і ми скочили миттю з потяга. Я впав і потяг за собою Білля. Він підняв мене й ми обидва сіли. Наручники здерли шкіру з наших кістків. А втім все обійшлося гаразд.

Ми пішли берегом Місісіпі й шукали двох важких камінців під мутним світлом місяця.

— Покладемо руки на камінь, а я вдарю наручники другим камнем,— запропонував Білль, і я не перечив. Ми знайшли плоский камінь, закопаний в землю, а після ще недовгих шукань знайшовся другий, менший. Білль користався меншим каменем, як молотом. Та скоро він увійшов у „раж“ і, проминувши наручники, як дасть мені по руці!

— Гей, ти, сліпа курка, ти ж дивись, що робиш!

— Ну, то бий ти,— згодився Білль.

Я взяв камінь і гатив ним кайдани, доки вони розігнулися й зламалися. Ми обертали нашими звільненими знову кістями й сміялися, як діти. Білль жбурнув зламані наручники в річку. Вони впали в воду з гучним всплеском.

— Хай там їх якийсь короп з'їсть замість поживка,— сказав Білль, дивлячись у річку.— В мене ідея,— продовжував він: ми дістанемо роботу в цирку за Гудіні й Келера, королів наручних кайданів¹⁾.

— А поки-що, Білле, треба нам збиратися з цього міста, бо ми все ще в його межах.

— Та чого ти турбуєшся? Нам аби сидіти тихо, бо вони ніколи не шукають справжнього винуватця, як трампи щось там накоять. Просто лапають першого хлопця, що попадається під гарячу руку й кажуть собі: „запроторимо його днів на шістдесят, винен чи не винен, але це ж трамп без сумніву“.

— Я це знаю, але невесело мабуть буде парі хлопців відсиджуватись за те, що ми зробили.

— Така вже це гра, Рудий. От почекай, побосакуєш трохи більше, і хтось обов'язково спробує пришити тобі щось таке, що якийсь инший братішка зробить. Вся штука в тому, щоб не попадатися.

Білль вже побував у поправному домі в м. Понтіак, Ілліной. Він відбув два строки, перший за бродяжництво, а другий за те, що пирнув негра ножом. Волосся він мав русяве, обличчя гостре; сині очі, рівний ніс, квадратове підборіддя. Це був кремезний юнак із широкими, могутніми плечима. Він не мав моралі зовсім і був незвідювальним за свої вчинки, як вітер. Дві в нього були хороші риси — ширість і веселий настрій при всяких обставинах. Він ніколи не дбав перш за все про себе, чи справа торкалася поділу долара, чи кавалка хліба. Стежіння за чистотою тіла доходило в нього до пристрасті. Він був швидкий у рухах і рішучий в постановах.

Ми мовчки йшли якийсь час берегом Місісіпі. Потім Білль заговорив.

¹⁾ Заманити фокусники.

— Кажу тобі, Рудий, раніше, ніж провести все літо в тюрмі, я таки зажену ножа в першого барбоса, що спробує нас спіймати.

— Та воно звичайно, але все таки для нашого брата більш безпечно засмалити йому в піку, або спихнути з потяга.

— Може й твоя правда, але перший тип, що запроторить мене в тюрму має витримати баталію. Я вже відсидів у тюрмі п'ять років. Буде з мене.

Ми дійшли до старої баржі, що здіймалася й схилялася з хвилями. Ми дібрались до неї по дошці, перекиненій на борт з берега. Накриті піджаками, з черевиками під головами за подушки, ми стежили зорі й вслухалися в хлюпотіння хвиль за човном, доки заснули.

Сонце рано зішло на сусідній ліс і сипнуло промінням в наші обличчя. Ми посідали й сонно оглядали дооколишню мирну картину. Качки пливли кругами посередині річки. Пасажирський потяг прогуркотів мостом по дорозі в Чикаго. Жаби все ще крєктали вздовж берега, як ми кидали баржу.

Ми віддалились на кілька сот футів від залізниці. Дим кучерявився в повітрі на узліссі. Як ми підійшли ближче, до нас донеслися пахощі вареного м'яса й кави, що варилася.

П'ять босяків сиділи довкола ватри на індієський кшталт. Ще один стояв над вогнем і обертав м'ясо в величезному казані. Люди переглянулися, як ми з'явилися. Та після того, як Біль промовив до них кілька слів, трампи заспокоїлись.

Двері з товарового вагону, покладені на шпали, служили за стіл. На ньому було кілька погнутих бляшаних тарілок.

Чоловік, що варив їжу, був високий вугловатий босяк з орлиним обличчям, з якого не зходила глузлива усмішка. Вдачою був холодний, ніби крига оточила йому серце. Він зовсім не розмовляв з нами. Похмурий, однорукий чоловік з важким тілом і ще важчим черевом знявся з свого місця. Він став перед нами й спитав :

— Так це ви, хлопці, втекли ?

— Ні, ви помиляєтесь. Нам не було від чого втікати.

— Гей, Ланкі,— гукнув однорукий трамп до кухаря,— можна цим хлопцям підшамати ?

— А вони що, просвистались ? — спитав другий трамп, коли Ланкі зігнурував запитання.

— Та ми свистом у шлунках підганяли ноги, відгукнувся Біль.

— Тоді сідайте й їжте,— сказав однорукий.

Вітерець набіг і захитав верхівлями дерев у лісі. Сонце кидало листвяні тіні на імпровізований стіл. Тільки захланність голодних людей псувала сцену. Птахи здіймалися над краєвидом і шугали низько над поверхнею річки. Гуси ледачо пливли в напрямку до трампів.

Однорукий одірвався від їжи й помітив виборного жовтавого гусака, що вів за собою табун. Він звернувся голосно й ніби заохочуючи до гусака:

— Приходь у вечері, друже, і зробимо з тебе хороше печиво.

Люди спочатку говорили мало, але згодом, як голод було заспокоєно, розмова пожвавішала. Навіть Ланкі, кухар, разів зо два втручався в розмову.

— Звідки ви, хлопці, причвалали? — спитав один з людей.

— З Чі¹⁾ — відповів Білль.

— А куди йдете? — зацікавився другий.

— Просто так, аби проваландатись літо.

— Я прикатив з Де-Кальбу минулої ночі на мясному потязі й чув балачки на станції про якогось барбоса, що його зкинули з Першого Номера.

— Тепер ця місцевість буде ворожою до трампів, — сказав однорукий. Клінтон завжди був поганим містом для босявки. Може б нам краще забиратися звідци.

— Так ми й забралися, до біса, — заперечив другий трамп. Хай-но прийде який-небудь барбос, ми його примусимо пливсти, як оці гуси. Він у нас пополощеться в воді не гірше краба.

Однорукий встав з-за столу й лаштувався на спочивок у тіні великого дуба. Він ловко набив кукурудзяну люльку своєю єдиною рукою, хутко витер сірника ногтем великого пальця й через хвилину уявляв собою втілення солідного задоволення.

Я простягся на землі біля однорукого й заглибився в розглядання розкиданих під дубом журналів. Скоро пристав до нас і Білль. Він кілька хвилин спочивав, але така вже була його вдача — не міг довго залишатись на одному місці, — хутко встав і почав вештатися поміж деревами. Через якийсь час він повернув і приніс з собою держака від віника, яким сміючись обертав, як стеком.

Босяки за годину порозсипалися й повернули до становища над вечір, навантажені їжою, яку вони накупили або вижебрали.

Білль нажебрував вісімдесят сентів на головній вулиці Клінтону, а я випрохав полтинника у якогось п'яного з червоним обличчям. Його дуже зворушила трагічна історія, яку я йому розказав, і він запросив мене до сусіднього кабака. Білль, що жебрав на другому боці вулиці, хутко зорієнтувався в ситуації і зайшов за нами в коршму.

Я одразу представив п'яному Білля, не називаючи ймення. Той стиснув Біллеву руку й запросив його також випити. Корчмар зацікавився нашими казками про бродяжництво й дав кожному з нас по пинті²⁾ віскі на прощання. Отак з доларом і тридцятьма сентами

¹⁾ Чіб - то з Чикаго.

²⁾ Міра ріднини.

та з двома пінтам „червоноочки“¹⁾ з головами, затуманеними випивкою, ми почвалані до босяцького становища.

Вже вечоріло, як ми дійшли до становища й приєднали горілку, як нашу пайку, до даної здобичі. Вугловатий босяцький кухар криво посміхнувся, як побачив червоне питво у пляшках. Він одразу одкрив одну з них, приказуючи:

— Хароші з вас, хлопці, лабзюки!

Віскі, булькала в його костлявому горлі, доки другий трамп не виліз з його руки пляшки.

— Ти що думаєш, Ланкі, що це твої іменини? — з'явив він і підніс пляшку так, що всі могли її бачити на світло. Ланкі видудляв аж половину.

— Тепер у нас півтори пінти оцього, та ще в мене пінта джину²⁾ і шість померанчів, що мені дав хлопець з бакалейної. Я нагрію пару галонів окропу, зварю в ньому померанчі й домішаю джину та „червоноочки“. З цього вийдуть не аби-які „гайболс“. Згода, бражка?

Всі згодились і трамп скоро заходився біля своєї химерної мішанини.

— Ти б ще гасу туди додав, — порадив хтось.

— Я додам туди щурячої отрути для Ланкі, — відкликався кулінар.

Скоро мішанина була готова й волоцюги пили її з пощерблених бляшанок, заіржавлених від дощу.

Забувши за закон і за своє продармоване життя, люди невдовзі заспівали розбещених босяцьких пісень, що втішили б Рабле. В одній пісні було чимало строф. Герой перебув усі пригоди босяцького Дон-Жуана й нарешті закінчив тихо й мирно своє багате життя. Ця частина його кар'єри надається до друку.

ВІН ОСЕЛИВСЯ

Де цигарки ростуть над струмками з квасу

Проміж великих картопляних гір.

Де на деревах вироста явшня

І хліб печений з ґрунту вироста,

Де водограями горілка нетутешня

Ну просто летється цебрами в уста.

Де на рожен самі летять курчата

Й засмажують себе у самий смак,

Де молока й масла пребагато

Корови подають йому отак.

Де на кушах рясніються сніданки —

Збирай та їж, або складай в стоги,

Де регулярно — вечори чи ранки —

Дощем спадають з неба пироги,

¹⁾ Рід горілки.

²⁾ Дуже міцна можевелова горілка.

Там на крильці розсівся Слім з Айови,
Жінки зійшлись, щоб патли'му чесать.
Й як потяги минають товарів,
Він промовля: „Мені на те плювать“.
Тому, що він був давній волоцюга
І мав жінок він більше, як той піп,
Й його любила кожна подруга,
Хоч він бандит, брудний, немитий тип.
Він там живе, де птах співає гами,
Де по ставках дівчат прегарних збір,
Де цигарки ростуть із сірниками
Поміж високих картопляних гір.

Сонце вже спустилось додолу, а люди все ще реготалися й співали. Сутінки торкнулись верхів'я лісу. Вони зм'якшили навіть риси волоцюг у становищі. Цвіркуни й жаби розпочали журну музику.

— А вітерець вже пробирає, — зауважив Білль, помагаючи своєю палицею з віника.

Огрядний трамп запалив побитого лихтаря й поставив на імпро-візованому столі.

— Як хлопці зберуть трохи більше палива, то я зварю якогось кандьору. Ланкі, треба відпочити.

Ланкі спав на траві. Три босяка одразу пішли по хмиз. Спів одного з них доносився з лісу.

Двоє нових подорожніх пристали до гурту біля ватри. Вони виглядали, як босяки в сутінках. Трампи біля ватри розмовляли обережно, не почувуючи певности до гостей. Один з гостей спинився на мить коло Білля й раптом відступив за його спину. Білль подався за ним. Другий Зайда тихцем перебрався на другий бік став поза гуртом, поруч огрядного трампа, що якраз ставив кан-занка з водою на ватру.

— Ей ви там, хлопці, несіть мерщій дрова! — гукнув огрядний.

Зайда коло Білля простяг над гуртом револьвера й сказав гостро:

— Руки вгору; ми вас таки вистежили.

Один з трампів перекинув лихтаря. Детектив дещо змішався й повернувся в бік. Білль луснув своєю палицею детектива по руці, той скрикнув і пустив револьвер на землю. Свист важкого кулака роздався з протилежного боку юрби. Тіло раптом впало й лежало нерухомо.

Босяки, що ходили за хмизом, прибігли й одразу зорієнтува-лися в ситуації. Один підбрав револьвер, а Білль з ще одним бро-дягою збили другого детектива на землю й люто товкли його.

Заговорив однорукий трамп.

— Потрусіть їх, може вони не барбоси, а жлоби.

В кешенях у напасників знайшлися дві пари наручників. Білль тихцем сказав мені: „Це той самий тип, що я його зпихнув з мак-симки минулої ночі“. — „Знаю“, — прошепотів я у відповідь.

— Ну, що ми з ними зробимо? спитав огрядний трамп.

— Нагодуй ними риб, як тільки ті захочуть жерти таке падло, — порадив Ланкі, що його збудила катавасія.

Детектив, побитий огрядним трампом, стогнав, лежучи на спині.

— Я вшкварив його так, як звук гатити казана молотом. Вже як я лусну, так ляже покотом і ніяких гвоздів.

— Чи ти певний, що не зламав йому щелепа? — зацікавився Ланкі.

Огрядний зхилився над детективом і помацав щелепи жертви.

— Ні, вони цілі, тільки трохи розхиталися.

— Кинь цю пукалку до річки, — зкомандував однорукий до босяка, що підібрав револьвер: з такою штукою краще не попадатись.

— Я ризикну й спробую заставити його в ломбарді. Це варто штук із двадцять п'ять.

— Гаразд, ти сам собі доктор, але я не подорожуватиму по цих ворожих місцях з хлопцем, що має при собі пукалку, — була виразна відповідь.

— Нумо прикуємо їх до дерев тими наручниками й самі подамось, — запропонував огрядний. — Ти, Ланкі, їдеш до Чі', звідти ти зможеш написати начальникові поліції листівку про те, де ці тюті знаходяться. Це буде більше, ніж вони б зробили для нас.

Безпомічних поліцаїв приволокли до двох дерев, дюймів по десять у діаметрі. Все ще непритомних, їх посадили під деревами й зв'язали їм руки наручниками ззаду, за стовбурами.

Коли це було виконано, однорукий трамп сказав:

— А тепер, братва, змивайся звідди. Ми ще встигнемо скочити на Західній Номер Перший, доки барбоси зйдуться. В депо не буде ні одного, як потяг прийде. Важливі справи затримують детективів у другому місці — ха-ха-ха!

Всі подались до депо, крім Ланкі, який пішов до східного краю станції й чекав товарового потяга до Чікаго.

Через годину семеро нас виїздило на Номері Першім з Клінтону.

З англійської переклав І. Ю. К.

В. КУЗЬМІЧ

АНРІ БАРБЮС

1

На запрошення правління Будинку Літератури ім. Блакитного Анрі Барбюс, цей палкий агітатор інтернаціоналізму, відвідав Харків, щоб ознайомитися із станом української літератури, яку за кордоном знають менше за російську.

Ім'я Анрі Барбюса давно відоме усьому світові ще з тих днів, коли вийшла його книжка „Вогонь“, де автор, як свідок жахливих подій 1914—1918 р., як свідок вогню, що пожирав нещасних солдат обох ворожих таборів, малює з надзвичайною яскравістю історію однієї французької роти, що протягом 9-ти місяців лежала під густим градом німецьких шрапнелів і чемоданів.

Барбюс персонально перестраждав горе свого героя, сержанта Бертрана. Дев'ять місяців його власне життя знаходилося під щохвилиною загрозою смерті, оточене виттям вибухів, божевільною мелодією небуття, яку тільки могла вигадати капіталістична цивілізація. Дев'ять місяців Барбюс і його товариші блукали по захоплених траншеях, в дощ, у мряку, в сніг і розпутицю, не маючи змоги висунути голову з шанців в той час, як артилерія — цариця бойовиська — гохла в небо і сліпуче засипала „захисників буржуазної батьківщини“ осколками важких набоїв.

Так Барбюс в літні роки розпізнав суть шовіністичного патріотизму і, як прекрасний спостерігач життя, побачив, що коли він, як громадянин всесвіту, мусить проклясти війну й боротися з її вогнем, то не можна стояти осторонь тієї колосальної пожежі Жовтневої революції, що могутніми язиками полум'я нищила старий світ.

Якось зручно думати про Барбюса і згадувати, що він споріднений з вогнем. Уся його натура й весь письменницький хист ще змалу спрямувався на спостереження явищ, де панував вогонь. На його очах вогонь, цей ворог і друг людського життя, то пожирав ненаситно тисячі юнацьких життів, то палив затрухлявіле мавпує. Очам Барбюса довелося побачити в світі два вогня: перший на війні — той, од якого й вийшла назва книжки „Вогонь“

(„La Feu“), а другий, що спалахнув на несходимих рівнинах Російської Імперії.

Коли перший вогонь він уздрів, як прояву імперіялістичної політики, то палючий стовбур другого вогню закликав його до інших шляхів, відкривав інші семафори у майбутнє. І Барбюс пішов на сяйво цього другого вогню, що широкохвильно котився просто-рама звільнених країн. Це була — Революція славного Жовтня!

І Анрі, наш давній друг, рішуче покинув поля війни, взяв перо і червоною фарбою змалював силуети свого твору „Вогонь“.

Незабутні філософські міркування сержанта Бертрана. Розум з боєм сприймає картину довгих боїв, що в них гинуть шість рідних братів. Розум якось не припускає, щоб загинув і сьомий брат, що сумує за домівкою, за нареченою, що певно вийшла за другого — за ненависного поштаря. Але капіталістична машина ще рухається. Машина володіє людиною — вона сховала людину в бліндаж, вона рятуює її од газів, вона ж і витягає її відтіля, зруйнувавши, як картонну будову, могутній залізо-бетонний бліндаж.

Люди гинуть, але машина існує.

Не забувається картина в уяві читача, коли один із салдат лежить мертвий перед амбразурою траншеї і починає оддавати трупним смородом. Три ночі подряд чують заціпенілі од жаху і холоду салдати, як поруч з ними на руках у мертвого йде годинник.

Мовчить, ворог, мовчать французи, а тиша до божевілья нестерпна, стоїть і вартує, як смерть, життя живих. Поруч — трупи, поруч розчавлені серця, а на руці вбитого тихенько тінькає механізм годинника.

І довгі хвилини тінькання лине над траншеями, аж поки не виснажилася пружина.

Людина вмерла, годинник продовжував йти, — так говорять ранком салдати в халамидних вбраннях.

2

Прокляттям запламував Анрі Барбюс кривавий лад капіталізму. „Ми запам'ятаємо, — крикнув він востаннє на всю планету, оголосивши свій обвинувальний акт старому світові.

А ледве блиснув перший промінь Жовтня, Барбюс, жива совість Європи, кидає позір у наш бік і вітає боротьбу наших пролетарів. Він виступає усюди, де єсть змога розвіяти буржуазні наклепи на радянські країни. Він вступає до компартії Франції, щоб довести, що боротися за майбутнє можна лише під „руж драпо“ — червоним прапором.

У статтях, книжках він одстоює правду робітничої класи і перекладається з неї, як матір над немовлятком.

„Молодці оці москвичі, що зуміли протягом трьох років одстояти озброєною рукою диктатуру розуму й необхідности,— заявляє Анрі в одній із політичних статтів в органі ЦК Компартії Франції „Юманіте“.

Ні в якому разі він не прихильник старого гуманізму на зразок толстовства або ромен-ролановщини. Барбюс — побірник, перший воїн за новий „пролетарський гуманізм“, що лише єдину путь указує зневіренному війнами людству:

„Революція... Розум і необхідність“.

На такій основі він утворює своє світорозуміння.

Він твердою рукою пише такі рядки:

„Є щось царське в убивстві! Вбити — значить бути володарем, як море, як вогонь, що не знає перепон!“

Принадно сказати собі:

— Він був — там, а я прийшов, торкнувся й знищив його, його, що величний, як природа!“ („Ланки ланцюга“ — роман).

Революція в уяві Барбюса — це організований колектив, що підлягає владі розуму. Він одкидає усякі компроміси, усякі угоди, плямує їх, як зрадницькі акції, й одверто стає на шлях переутворення суспільства засобом знищення експлуататорської класи. І одноразово він — не проповідник лише фізичного знищення. Він закликає до иншого: де керма суспільного життя, до захопленого імперіялістами керма подіями історії:

„Зло походить не од людей, а од подій...“

І, поставивши проблему до розв'язання, він бачить, що зроблено мало, і тому з патосом підносить свій голос:

„Я сказав: ми — що відчуваємо сором жити в оці дні... Тепер, звертаючись до моїх братів у всесвіті, я говорю: „Ви — що берете на себе відповідальність жити сьогодні...“

Життя — не для насолоди, не для танків, а життя в момент „сьогодні“ призначено иншій меті — призначено „карі“ за гріхи суспільства, бо старе вмирає:

„Крізь пари екзотичного вальсу видко зсохлі лінії танцю мерців...“

Ніхто не мусить тікати од цієї борні. Діячі мистецтва й літератури хай скинуть машкару душевного спокою і своїм пером, пензлем допоможуть пролетаріатові:

„Байдужість багатьох літераторів до цієї зворушної справи людства є або парадоксальний анархізм, або безсилля“.

Монолітним повстає перед нами образ Барбюса і як літератора і як громадського діяча, який своїм втручанням не дозволив білому теророві безглуздо вбивати людей, що їх провинна полягає лише в тім, що вони загадали собі здійснити свої права на справжнє життя. Досить згадати мандрівку Барбюса по Балканах, по Румунії (процес повстанців Татар-Бунару!).

В усіх своїх акціях Барбюс лишається запеклим ворогом імперіалізму, найкращим другом працюючих усіх націй.

Очі цього велетня бажають дивитися лише вперед, тому що : „Бачити далеко значить бачити правильно“.

3

Варто ще зупинитися на Барбюсовій манері писати свої твори.

Коли взять за приклад „Вогонь“, то в очі спадає яскравий реалізм, підфарбований в кольори романтичного імпресіонізму. Уява ваша переповнена кольористим викрітом Барбюсового талану, в очах — фарби, плями, лінії, силуети — вся раптова химерність обставин, одягу й життя, що так завше супроводить кожну війну з необхідним швидким пересуванням людей і машин з одного місця в друге.

„Вогонь“ — це водоспад фарб і, головне, вогневих, жовтогарячих, полум'яних, кривавих, за ними туманним тлом повстають опалові хмари, сивий дощ, сіре попелясте поле. Вони лише додаток до цих палючих червоних фарб. Навіть здається, що в душах героїв, просякнутих краплинами пролитої крові, повстають жакні образи у такому ж офарбленні.

Тонкість нюансів, переливів — надзвичайна. Барбюс загартував своє перо на освітленні власного пережитого і зробився одним з найкращих стилістів світу.

В дрібних новелах („Les au tres“), що в російському перекладі звуться „Злая луна“, Барбюс поруч з цією кольористою квітчастю вмілою рукою розробляє цікавий сюжет. Новели — повні несподіваних пригод, але вони мають за собою велику логічність і обґрунтованість.

В новелі „Злий місяць“, автор малює нам варту шістьох болгар і шістьох македонців. Вони чекають на турок, але їх нема і навкруги — лише завіса туману, поза яким виглядає „гострий клинок підвишеного місяця“. Вони розбиваються на два патрулі й в непевному сьйві місяця розходяться у різні боки. А над ними тяжить „почуття невідомої небезпеки, вони запаморочені спогляданням ворожого місяця і оп'янені втомою і забобою“...

Раптово постріл...

„Ми в турецьких шанцях?“ — лається чотовий.

„...І справді — в невиразному сьйві місяця, зовсім близьенько, на оддаленні людського голосу, вимальовувались безформені силуети салдат, що збилися в купку в чагарнику...“

... Нарич скомандував: плі...

І нарешті... „дванадцять трупів: тут — шість македонців, там — шість болгар. І ті і другі, примічені забобонним передчуттям, осліплені погрозливым блиском легенди, не зуміли знайти шляху у табор.“

Люди з двох патрулів, ледве помітивши один одного, блукаючи мов тіні, вбили один одного,—вбили випадково, наосліп, навацьки, один одного не впізнавши, не знаючи, що вони кохають один одного, не розуміючи, що вони — брати, як це завжди коїться на війні“.

В інших новелах, як „Доля“, „Нерухомість“, „Паганій жарт“ то-що, випадковість ще наочніше повстає і лише для того, щоб довести, що вона — необхідність, без якої істина не може стати зрозумілою людям. В „Долі“ Барбюс показує, як Клод закохався в Бернардині, але батько категорично одмовляє йому і доводить до того, що Клод вбиває батька, щоб усунути перешкоду до одруження. Після злочину у полі він летить до нареченої і зустрічає її, сам білий, сполотнілий. Бернардіна, радіючи, розповідає Клодові, що батько нарешті згодився на їхній шлюб. „Та я вбив! Вбив твого батька!“, — кричить він. Доля насміялася над ним. Клод губить свідомість. Лише потім він дізнається, що батька вже раніш убили двоє циган, що ограбували його.

„... Я його не вбив, тому що він був мертвий! Мерців не вбивають! Ти бачиш, що доля явно замішана тут, але вона помилилася в цю ніч“, — закінчує Барбюс новелу.

За такою манерою збудовано й інші твори Анрі.

В головних рисах, мусимо сказати, творчість Барбюса надзвичайно мозаїчна стилем, динамікою, несподіваними поворотами дії і законною випадковістю.

По цнотливості таланту Барбюса можна поставити поряд з Віктором Гюго, чиє перо, як відомо усім, сміло малювало кохання у всіх його проявах і не впадало в нездорову еротичність або порнографію.

Подібно цьому велетню, Барбюс хоробро розкриває перед нашими очима лотос кохання і показує кожний вигиб, кожний злом його хвилястих ліній. Рідкий художник насмілиться так одверто й так пристойно, з дівочою чистотою змалювати шлюбну ніч, протягом якої автор стоїть „на березі часів“ і вивчає море людства і його бунти, щоб розповісти потім своїй коханці.

... Вона — моя жінка, а я — її чоловік, що тільки і гордий тим, що він — мужчина і що ми — один поруч одного; наші важкі тіла доторкаються одне одного вогненною лінією — моя рука солодко оніміла під вагою, що її вона овиває своєю рукою:

— Давно я волів тобі сказати...

— Я також... („Ланки ланцюгу“ — роман).

І в дівочій тишині, де „вогні крила тихих слів спускаються й підносяться“, в сутінку, вони розмовляють один з одним.

Чистим патосом віє од виображення кохання.

Вона! Вона — моя доля! Я мушу наздогнати її, наблизитись до неї; знайти такою, як я бачив її там, на березі високого

мису, коли її обличчя мінялося що-хвилини, коли її трояндове вбрання, торкнувшись вечірнього сонця, перетворювалося в рожевий ранок.

І такою, якою вона в неділю височила на цім кургані народнього свята, в промінні сонця, що заходить, одягнена в рожевий серпанок, і її тіло просвічувало темною статуєю крізь хмарку тканини, і вона була дійсно живою, вона палала в оцій гірлянді людей, серед цих двохногих танцюристів в химерних вбраннях, серед дітей, що повторювали в мініатюрі батьків, в оцьому натовпі, де втома й радощі прожитого дня стікали краплинами поту“...

Виразність Барбюсова стилю — наочна. Він уважний до своєї творчості, бо гадає, що „книжка — це щось таке, що вносить ясність в ясність дня“...

Звичайно, в такій коротенькій довідці не можна охопити всього утвореного Барбюсом. Його творчість ще треба вивчати, у нього треба вчитись не мало років.

Друг і співратник Анатолія Франса і Ромен-Роллана, він разом з ними веде корабель французької літератури.

Ми можемо бути лише вдячні Барбюсові за ту широчінь поглядів і захопленість дійсним патосом боротьби, що їх ми знаходимо в його творах. Він несе читача на літаку свого талану, дивовижні обрії невивчених країн пролітають під ним, мов зелені й сині метелики.

Ми вітаємо Барбюса за гостину до Радянського Союзу, де він має вивчати наші досягнення в соціалістичному будівництві. Барбюс буде вчитися у нас, бо він певний, що відродження мистецтва піде з нашої країни так само, як і переродження суспільного ладу. На його думку, колектив — це невимірне джерело нового пролетарського мистецтва, як це він доводить в статті „Сучасне й прийдешнє“.

„Індивідуум, особа, відокремлений випадок, особиста доля верховодили до цього часу в літературі, в мистецтві. Якщо не можна ствержувати, що література й мистецтво вже вичерпали цю тему, — бо ми не можемо передбачати шедеврів, — то у всякому разі відомо, що все істотне з цього приводу було вже сказано, повторено й пережувано. І тепер час звернутися до иншого!“

Треба припинити безперестанне кружання навколо власного ума й серця (думки й почуття), треба здобути штурмом фортеці особистого життя. Треба хоч тимчасово залишити осторонь виключні випадки, балачку з самим собою (монологи), добіжну аналізу, турботи й потреби пана ікса й пані ігрек, мої й твої.

Треба включитися в коло загальних інтересів“...

Ось, що говорить видатний розум і видатне серце Європи. Він кличе „боротися проти реакційної пропаганди, проти буржу-

азної ідеології та культури“. Він хоче „розкріпачити колективне мистецтво та сприяти його розквіту“.

„Мистецтво відтвориться знизу, як і суспільство! Перед цим відродженням, ознаки якого ми відчуваємо, розгортається безмежний простір! Що значить танок якоїсь пари назустріч своїй долі поруч із бурею, поруч із несподіваним морським прибоєм, поруч із гурганним людським згуртуванням?“...

Так висловився Барбюс з приводу майбутнього мистецтва. І хіба не очевидно, що правота на боці Барбюса? Хіба можна поставити межі колективу, особливо тоді, коли вали рівними могутніми хвилями б'ють у беріг, стрясаючи на скелях замки старого ладу? Хіба Барбюс — не мальовник цього збентеженого людського моря?

В час перебування Барбюса на території, де семафор в майбутнє вже відчинився, побажаємо йому бути свідком того як працюючи прокладають рейки в „Завтра“. Побажаємо йому бути одним з тих велетнів - митців,

... чия рішуча рука вириває із скель Альпійських велетнів могутню сосну, вмакає її в кратер Етни і цим колосальним пензлем вогненою лавою, крив'яними письменами пише по затьмареній блакиті.

Б. ЯКУБСЬКИЙ

НОВІ ДОСЯГНЕННЯ МАРКСИЗМУ В ЛІТЕРАТУРО-ЗНАВСТВІ

I

Українське літературне життя, українська літературна робота в наші революційні роки надзвичайно поширилися. Неможливо навіть рівняти стан української літератури сьогодні з українською літературою дореволюційної доби. Найбільш радісним культурним явищем наших днів є величезне поширення кола читачів; книжка проникає в найтемнішу провінцію, по численних містечках та селах, по фабриках і тому тим більше відчуваємо велику відповідальність за сьогоднішню українську книжку ми, що стоїмо більш чи менш близько до книжки. Наш час також позначається великим збільшенням літературної продукції української, але тут справа примушує бути обережніш в оптимізмі. Справді, кількість письменників росте що-дня, ми маємо кілька великих та менших часописів, що ними обслуговуються, майже задовольняючи свої кількісні потреби. Але всі ми знаємо і багато та часто про те говоримо, що якість нашої сучасної літературної продукції ще дозволяє чекати від останньої багато.

Є письменники, але велика частина з них чи мають недостатню літературну ерудицію, без якої письменник ризикує „відкривати Америку“ чи „пасти задніх“, чи мають ідеологію далеку від тої, що її мають їхні читачі, і від тої, що диктує її наша гостра, сувора, але й прекрасна своєю молодією енергією доба. Письменники часто посилаються на відсутність доброзичливої чи, принаймні, об'єктивної літературної критики в умовах української праці. До певної міри це є власне так; проте, здається, справу треба ставити ширше.

У нас дуже мало цікавляться проблемами методології та теорії літератури. Чомусь панує погляд і особливо панує в письменників, що дар письменницький дається людині само собою: потрібно „вроджене обдаровання“ та ще „гарні умови для натхнення“. Ні одне з інших мистецтв — ні музика, ні малярство, ні архітектура, ні театр і ніщо інше — не дозволяє собі зрікатися від навчання, від „накової підготовки“. Обдарованість — обдарованістю, а наука наукою.

Мистецтво є майстерність, а майстерність потребує своєї теорії та техніки — їх треба письменникові знати й мати. Думка ця далеко не нова, принципово ніхто їй не перечить, а на практиці бачимо часто відсутність наукової бази свого фахового мистецтва і в письменника, і в його критика, що повинен допомагати письменникові. Справді, краще було б „повчитися“, ніж письменникові нарікати на безглуздя критики, а критикам — на неосвіченість письменників.

Перегляньте наші літературні часописи та наукові видання: як до прикраси мало там пишуть про літературну науку. А вона проте існує, та ще існує в наш час, переживаючи гостру кризу, і з цієї кризи її треба кінче вивести.

В якому стані перебуває зараз літературознавство, наука літератури? В той час, коли все життя оновлюється, коли революційними зусиллями закладаються нові підвалини громадського життя, коли ввесь науковий світогляд капіталістичної доби перевернуто догори ногами, коли за капіталістичною, ідеалістичною наукою замість неї постає великий матеріалістичний світогляд, нарешті цілковито моністичний, що не припускає ніякого роздвоєння, ніяких метафізичних тайнощів, — в той час така важлива життєва функція, як мистецтво літератури, тупає на місці та повторює безглуздо залязовані твердження про незалежність та „іманентність“ явищ мистецтва, і зокрема явищ літературних. Майже вся європейська літературна наука й досі ще в полоні найчистішого ідеалізму; деякі слабенькі та дуже обережні спроби зрозуміти явища мистецтва матеріалістично помічаємо тільки в німецькій науці, в країні, що дала людству Карла Маркса. І тільки на радянському ґрунті є вільна змога шукати нового, справді наукового розуміння мистецтва, як одної з найміцніших соціальних функцій.

У нас, на Україні, цікавості до цих свіжих наукових питань надзвичайно мало. Не говоримо вже, що працюють на Україні в цій галузі тільки кілька поодиноких людей. А проте тільки на ґрунті марксистського розуміння еволюції літератури, як і кожного мистецтва, і особливо літератури, як найскладнішого з мистецтв і разом із тим найпопулярнішого, найяснішого, найзрозумілішого з мистецтв — тільки на ґрунті марксизму можна збудувати систему теорії літератури.

В Росії зараз значно уважніше працюють над цими проблемами. Проблеми надзвичайно важкі й трудні; очевидно, доводиться зараз признати, що ми знаємо дуже ще мало про зв'язок мистецтва літератури з його соціальним оточенням та про обумовленість літературних явищ соціальним оточенням. Досліди в цій галузі вимагають величезної обережності; всяке спрощення цієї проблеми є вже тим, що зветься „вulgаризацією марксизму“. І все ж таки, не дивлячись на труднощі, що лежать перед дослідником-матеріалістом у справі

тлумачення соціологічно літературних явищ, залишити, відкласти цю роботу неможливо. Кожне дрібне спостереження, кожна обережна гіпотеза в цій галузі мають першорядне значіння для теорії літератури та й для самої літератури. Далі подаємо в короткому огляді ті нові праці в галузі марксістського літературознавства, що їх дала марксистська російська наука на протязі тільки 1927 року, ще далеко незакінченого. Маємо на увазі ось які праці: 1) В. Фриче. Социология искусства, стр. 220. 2) В. Фриче. Очерк развития западных литератур, 1927, стр. 244. 3) Вяч. Полонский. Марксизм и критика, 1927, стр. 160. 4) Вал. Полянский. Вопросы современной критики, 1927, стр. 352. 5) Л. Авербух. Наши литературные разногласия, 1927, стр. 264. З статей по часописах: з „На литературном посту“ — Ю. Лебединский, Л. Авербух, Рощина, А. Зоніна, В. Саянова, Б. Ейхенбаума, Ю. Тинянова, А. Прозорова, Б. Райха; з „Родного языка в школе“ (що зараз виходить за редакцією відомого марксиста-літературознавця В. Переверзева): статті В. Прохорова, Б. Лезина, А. Цейтліна. Гадаємо, що для українських письменників, критика та читача не зайвим буде увійти у курс сучасного стану марксистської літературної методології та теорії і чергових проблем літературознавства.

II

Найперше — про новіші праці В. Фриче. Фриче належить до старшого покоління росіян марксистів-літературознавців. Перші його праці негативно зустрів ще Г. Плеханов, обвинувачуючи молодого марксиста в спрощенні марксистської теорії. Ці часи давно минули, і тепер В. Фриче повинно вважати за одного з обережніших марксистів. Праця його „Социология искусства“ була зустрінута всіма марксознавцями, особливо А. Луначарським, загальним визнанням. На превеликий жаль, якраз теперішня обережність Фриче примусила його в „Соціології мистецтва“ ні слова не сказати про наше мистецтво — про літературу. На початку передмови до своєї праці В. Фриче так і заявляє: „Соціологія мистецтва повинна — як узагальнююча номотична (законодавча) наука про одну з ідеологічних надбудов над економічною базою — охопити всі види художньої творчості — архітектуру, музику, малярство, поезію, сніцарство. Цілком ясно, що для такої всеохоплюючої синтетичної будови соціології всіх мистецтв не прийшов ще час, бо соціологія мистецтва — наука ще занадто молода, правдивіш — ще не існує, ще тільки починає існувати. Довелося поки-що обмежити необсяжну царину... власне, цариною образотворчих мистецтв чи мистецтв простороні...“ (стор. 5). Отже, після цього „Соціологія мистецтва“ Фриче має для нас, літературознавців, тільки підсобне значіння,

оскільки деякі моменти соціальної обумовленості різних мистецтв спільні. Такі початкові загальні розділи книжки, як „Завдання соціології мистецтва“, „Походження мистецтва“, „Соціальна функція мистецтва“, „Форми художнього виробництва“, „Розцвіт та занепад мистецтва“ та „Два основні типи мистецтва“, зіграють свою роль і для літературознавця. Так само і два останні розділи: „Класова боротьба та класова асиміляція в мистецтві“ і „Мистецтво промислового капіталізму“ цілком покривають ці явища і в літературі. Що ж до основних розділів книжки, що говорять про архітектуру, сніцарство та малярство, то не треба забувати, що цілу низку спільних понять ми вже маємо з образотворчими мистецтвами. Поняття літературної композиції, структури, конструкції запозичені теорією літератури в архітектурного мистецтва, поняття словесної пластичності — в сніцарстві, поняття пейзажу, портрету, перспективи, самого малюнку так само вживаються не тільки в мистецтві малювання, але часто - густо і в літературознавстві. В кожному разі треба сказати, що ознайомлення, студіювання Фричевої „Соціології мистецтва“ не пройде даремно для кожного з літературознавців; довга низка тонких зауважень книжки про названі проблеми дасть змогу читачеві її трансформувати за аналогією багато з зауважень Фриче й до літератури; тим більш, що сам В. Фриче з фаху свого є все ж таки літературознавець, і це не могло не відбитися на його праці.

Значно більше ще значіння набуває для сучасного літературознавця остання праця В. Фриче за назвою: „Очерк развития западных литератур“. Це є третє видання старої і добре відомої книжки ще приват-доцента Фриче — „Очерки по истории западно-европейской литературы“ 1908 року, що було пізніш повторено другим виданням року 1923. Зараз ми маємо книжку за іншою назвою і дуже ґрунтовно перероблену, освіжену: сам автор її в передмові до цього III видання з новою назвою говорить: „за винятком першого розділу, всі дальші частини книжки перероблено так, що їх не пізнати, по суті — написано заново...“ (стор. 5). Ґрунтовна різниця поміж цим новим виданням та попередніми зазначена вже в заголові: не „начерки з історії“, а „начерк розвитку“, цеб-то зі свідомим ухилом на еволюцію літературну, цеб-то еволюцію літературних стилей та подекуди й жанрів. Перш за все поновлено й удосконалено саму періодизацію західної літератури. Вона має зараз такий вигляд: 1) епоха натурального господарства (X—XIV в.в.), 2) епоха торговельного капіталізму (XIV—XVII в.в.), 3) епоха абсолютизму, 4) епоха зростання буржуазії; 5) розцвіт буржуазного суспільства, 6) від романтизму до реалізму, 7) буржуазне суспільство кінця XIX віку, 8) промислово-технічне суспільство. Особливо виразно й документально йде мова про еволюцію

стилей: від класицизму до романтизму, від романтизму до реалізму, від цього останнього до імпресіоністичного естетизму. Книжка закінчується сучасним станом західної літератури, короткою характеристикою письменників - соціалістів (Лондона, Сінклера) та письменників - комуністів (французи — Барбюс та Гільбо, німці — Бехер Юнг, Бартель).

Книжка має, безперечно, важливе значіння і для розуміння законів літературної еволюції з погляду соціологічного, і зокрема для українського письменника та читача. Все, що досі ми мали про розвиток західної літератури, що за ним ми завжди так уважно стежили, — було застарілим та традиційним. Нарешті ми маємо картину літературної еволюції на Заході, зроблену з погляду, безперечно, марксистського. Добра половина книжки має безпосереднє значіння для вивчення еволюції української літератури. Класицизм (своєрідний), сантименталізм, романтизм, імпресіоністичний естетизм (декадентство), своєрідний реалізм та натуралізм, нарешті футуризм — все це послідовно, іноді по-учнярськи, іноді надзвичайно поспішно, ульот, зазнала й наша література в своєму стремлінні не відставати від віку.

В. Фриче одмовився говорити про „соціологію літератури“, виключивши її з своєї „Соціології мистецтва“. Проте цього ж 1927 року в Смоленську вийшла праця професора Державного Смоленського Університету Н. Єфимова за назвою власне — „Социология литературы“. (Очерки по теории историко-литературного процесса и по историко-литературной методологии. 220 стр.) Остерігаємо українського читача від цієї книжки; вона занадто несамостійна та еkleктична. Хіба тільки одне можна взяти з неї: величезну кількість цитат з марксистів та й не-марксистів. Чого ж небудь стало та ґрунтового з неї не витягнеш. Розглядаємо її, як спробу невдачу. І немає в цьому нічого дивного. Фриче був правий, коли обережно говорив, що не тільки „соціологія літератури“, а й загальна „соціологія мистецтва“ „ще не існує, ще тільки починає існувати“.

III

Названі вище книжки Вяч. Полонського, Валер. Полянського, та Л. Авербуха з'являються головним чином полемічними. Але літературна боротьба революційних письменницьких угруповань з дореволюційними на російському ґрунті має в собі стільки спільного з тою літературною боротьбою, що протягом двох років тяглася в нас, в українській літературі, що ці книжки повинні бути відомі й українцям-літературознавцям, бо в противному разі ми будемо ще довго жувати стару пережовану вже жвачку та битися за проблеми, що їх вже давно розв'язано. В роки нашої довгої та,

на думку нашу, безславної дискусії, безславної, бо там бували такі ситуації, коли „своя своїх не познаша“, було б дуже доцільно звернутися до пам'ятників російської полеміки: наші дискусанти зберегли б тоді чимало сил та часу, що їх на повторення та взаємні непорозуміння було витрачено.

Книжка Вячеслава Полонського „Марксизм и критика“ має заголовок ширший від її змісту; властиве вона складається з полеміки з Г. Лелевичем, відомим „напостовцем“, примирення в статті „На пути к единому литературному фронту“ та резолюції ЦК ВКП(б) про політику партії в царині художньої літератури. Названа полеміка поновила кілька твердо встановлених і потім заплутаних тверджень марксистського літературознавства. Основне з них — про взаємини змісту та форми в літературному творі; В. Полонський правильно встановлює справжню марксівську думку про цю проблему: „Розходження наші, цеб-то марксистів з формалістами, полягають не в тому, що ми ніби заперечуємо значіння форми при аналізі художнього твору. Не гірше від формалістів ми знаємо, що без форми немає художнього твору; що своєрідне (художнє) оброблення матеріалу, власне, різнить твір художній та нехудожній. Нас одмежовує від формалістів те, що саму художню форму ми визнаємо за факт соціальний, що він виникає, розвивається та змінюється під впливом суспільного оточення, цеб-то в остаточній лічбі — на певній економічній базі. Історія зміни художніх форм, історія зміни стилей може бути зрозумілою тільки в світлі соціологічної аналізи...“ (стор. 23—24).

Так само влучно відповідає В. Полонський Лелевичеві на другу важливу проблему марксистського літературознавства — про „класове“ в творах літератури. „За допомогою мистецтва суспільна людина вивчала саму себе, шукала своє місце в світі, об'єктувала себе в ньому разом зі своїми позитивними та негативними рисами. Так послідовно відбивали та пізнавали себе в мистецтві античне суспільство, пануючі класи феодальної доби, шляхетство, буржуазія, верства різночинської інтелігенції. І пролетаріят, утворюючи зараз свою літературу, об'єктивуючи в ній свої думки, усвідомлення своєї ролі звільнителів, свою психологію, відбиваючи себе в мистецтві, — намагається через мистецтво пізнати самого себе, виявити, ще не знавши виявлення, свій внутрішній світ в образах та звуках, побачити цей світ оформленим та о матеріялізованим. Мистецтво — засіб систематизації почуттів в образах. Разом з тим воно — знаряддя класового самоусвідомлення...“ (стор. 38).

Третя важлива проблема розв'язується в полеміці Полонського з Лелевичем, — це активна і для українського читача проблема ставлення пролетаріату до старих класиків. Відома Толстовська теорія „зараження“ читача твором мистецтва ніби примушує ховати

від пролетаріату твори класиків. Нічому подібному справжній марксизм не учить. Для нього ця справа стоїть так. Все славетне покоління революціонерів зросло й виховувалося на Пушкіні, Толстому, Достоевському, а що вже до „зараження“, то ці першорядні письменники, як ніхто инший, повинні були „заражати“. Покоління революціонерів — сучасників Леніна читало не тільки Пушкіна, Толстого й Достоевського, а і Андрєєва, Короленка, навіть Сологуба й Арцибашева — і нічого з ними не сталося, вони не „заразилися“. Справа в тому, що Толстовську теорію „зараження“ треба по-марксистськи виправити. Певна річ, мистецтво „заражає“, і певна річ, воно систематизує та організує емоції читачів. Але ж досі ми не взяли на увагу, що „буття опреділює собою свідомість“, а, значить, буття опреділює й особливості сприймання „зарази“ мистецтва. Для марксизма справа стоїть так: мистецтво має здатність „заражати“ читача емоціями, пробуджувати в ньому почуття, ідеї, настрої, переживання. Але сама сутність та офарблення почуття, ідей, настроїв, переживань, що викликаються в усвідомленні читачевому „заразними“ властивостями мистецтва, залежить не тільки від класового походження письменника, але ще й від класового походження читача. Тільки в читача своєї класи художник за допомогою „зарази“ мистецтва може викликати той самий ряд ідей і настроїв, що він мав їх сам. Читач ворожої письменникові класи, „заражений“ образами його мистецтва, вкладає в ці образи инший зміст, инші думки, ідеї та настрої, ніж ті, що мав на увазі викликати в читача письменник. Це пояснюється тою різницею сприймаючого оточення, що відокремлює одну класову психо-ідеологію від другої. Великою помилкою було б вважати читача, зокрема пролетарія, пасивно сприймаючим художні образи. Сприймання робиться пасивним тільки там, де є ознаки розкладу, розпаду, маразму. При наявності ж фізичного та духовного здоров'я сприймання є завжди активне й прекрасно відрізняє приємне від неприємного, одно приймає, друге відкидає... Не так класичні, як буржуазні твори можуть бути небезпечні не для пролетаріату, а для лишків буржуазних та дрібнобуржуазних верств населення, і буржуазна література може з'явитися засобом тоді організації буржуазних та дрібнобуржуазних верств проти пролетарської диктатури та революції. Коли б не ця небезпека, пролетаріат не потребував би політичної цензури для літературних творів.

Нарешті ще питання літературної боротьби пролетаріату. Завтрашній день літератури, безсумнівно, буде належати пролетаріатові. Пролетаріат переможе; проте для цієї перемоги пролетаріатові потрібно збільшити, зміцнити, наточити своє літературне знаряддя. В чому полягає сила ворожих пролетаріатові літературних груп? В їхній вищій виучці і в тому, що вони добре володіють

майстерністю, посягають великі знання. Вільні від тяжкої праці, маючи культурні звички та гроші „папаш“ та „мамаш“ через спадкоємство, вони мають вільну змогу „предаваться искусствам, наукам“ по слову Некрасова. Пролетарські письменники цієї змоги не мають. Треба конче дати їм цю змогу, щоб якомога скоріше оволоділи б вони культурою, літературною виучкою, майстерністю. Треба давати їм стипендії, утворювати спеціальні семінари, курси, вузи. Зараз пролетарський літературний молодняк живе й працює в жалких, невимовно важких умовах; це всім відомо. І все ж таки в літературній боротьбі, що ось тепер точиться, угруповання пролетарських письменників далеко не завжди бувають подоланими, мають і свої перемоги.

Ще одна з полемічних проблем: про порядок літературного дослідження. Часто люблять педантично наводити славетні Плехановські слова: „Перше завдання критика полягає в тому, аби перекласти ідею певного художнього твору з мови мистецтва на мову соціології“; і трохи далі: „другим актом вірної собі матеріалістичної критики повинно бути... оцінка естетичних гідностей твору, що його розбираємо...“ Певна річ, Плеханов говорить тут не про порядок літературного дослідження: перша річ — соціологічна аналіза ідеї (змісту) твору, друга річ — естетична (формальна) аналіза. Він тут тільки вказує, що з аналізу літературної є головнішою роботою, а що — другорядною, додатковою. Трудно фактично робити „першим завданням“ соціологічну аналізу змісту, бо — як ми вже це бачили — марксизм визнає й соціологічну обумовленість літературної форми. Для доказу правильного такого, власне, розуміння думки Плеханова, що зміст твору (ідея) є головніша, а форма — другорядна річ у літературі, і що слова, наведені з Плеханова, не треба розуміти буквально та педантично, годі навести тільки один приклад з літературних дослідів самого Плеханова: якого порядку дослідження додержувався він сам. Беремо цей приклад в одній з найкращих праць його — славетній статті „Французская драматическая литература и французская живопись XVIII века с точки зрения социологии“. Говорючи на початку статті про французьку трагедію, Плеханов пише: „Присмотримся к этому роду литературных произведений со стороны его формы и со стороны его содержания“. І далі продовжує: „Со стороны формы в классической трагедии должны прежде всего обратить на себя наше внимание знаменитые три единства...“ і т. д. (Г. В. Плеханов. Сочинения. т. XIX, ГИЗ, М, 1925, стр. 97). Отже, „сам“ Плеханов приступає раніш до формальної аналізи, а потім переходить до аналізу змісту. Це є тільки зразок, як іноді не можна бути педантом та схоластом. Проте не хто инший, як Г. Лелевич, урочисто проголошує, що переставити порядок, вказаний вище Плехановим, це — „самый нахальный критический ревизионизм“.

(Г. Лелевич. „О принципах марксистской литературной критики“, Л. 1925, стр. 22). Оце й зветься спрощенням та вульгаризацією марксизму.

IV

Книжки Вал. Полянського „Вопросы современной критики“ та Л. Авербаха „Наши литературные разногласия“ менше важливі для нових досягнень марксизму в літературознавстві. В них йде переважно дрібна групова полеміка. Більше половини книжки Л. Авербаха присвячено полеміці з Воронським та так званими напостовцями, що для українського читача не конче потрібно детально розглядати. В книжці В. Полянського найбільш цікава перша стаття „Вопросы современной критики“, де гостро поставлено питання про так звану „свободу“ літератури. Не можна краще відповісти на вимоги „свободи“ та на вказівки, що в буржуазному світі література була вільною, а в пролетарській державі ніби „невільною“, підцензуровою, як тільки славетними словами Леніна: „Заспокойтесь, панове! В суспільстві, заснованому на владі грошей, в суспільстві, де жебрачать маси працюючих та тунеядствують купки багатців, не може бути „свобод“ реальної та дійсної. Чи свободні ви від вашого буржуазного видавця, пане письменнику? Від вашої буржуазної публіки, що вимагає від вас порнографії в рямцях та малюнках, проституції у вигляді „додатку“ до „святого“ сценічного мистецтва?... Свобода буржуазного письменника, художника, актриси є лише замаскована лицемірна залежність від грошового мішка, від підкупу, від утримання“. Це лицемірство Ленін викриває, аби „вільний“ буржуазній літературі протиставити літературу, що „відкрито зв'язана з пролетаріатом, але справді є вільна“. Ця література, природно, повинна бути глибоко ідейною, глибоко утилітарною, але ж вона буде „справді вільною“, оскільки „вона буде служити не перешищеній героїні, не верхнім десяти тисячам, що нудяться та страждають від розгладнення, а мільйонам, десяткам мільйонів працюючих, що складають собою цвіт країни, її силу, її майбутнє...“ (1905 р.: цитуємо за книжкою В. Полянського, стор. 10 — 11).

Перейдемо до одної з статей, що серед них є дуже важливі досягнення в галузі марксистського розуміння літератури. Одним з важливих явищ літературного розвитку є явище літературних впливів та запозичень. Цьому явищені присвячено статтю А. Цейтліна „К социологии литературных влияний“. („Родной язык в школе“ Сборник первый, 1927, стр. 24 — 37).

Вже давно літературознавців цікавила проблема літературних впливів та запозичень. Найбільше уваги звернув на неї російський вчений Олександр Веселовський, що навіть свою методу, що нею вивчав літературні твори, назвав „порівняльною“, бо вплив одного

твору на другий пізнається шляхом їхнього порівняння. Соціологію літературних впливів добре висвітлив уже Плеханов. У книжці своїй „К вопросу о развитии монистического взгляда на историю“ (М. 1920 вид. 5, стор. 73) він каже, що вплив літератури одного краю на літературу другого краю є прямопропорційний подібності суспільних взаємин цих країн; його зовсім нема, коли ця подібність рівняється нулю; цей вплив є однобічний, коли один нарід через свою відсталість не може нічого дати другому; нарешті, цей вплив є взаємний, коли через схожість суспільного побуту, а значить і культурного розвитку, кожний з цих двох народів може що небудь запозичити один в одного.

Плеханов дав цілком правдиву формулу для літературних впливів вона зберігає й досі своє наукове значіння. Але її вже літературознавству не вистачає. Плеханов говорить тільки про можливість впливів літератури одного народу на літературу другого; отже, ми ще частіше помічаємо вплив у межах якоїсь одної літератури одного її письменника на другого, одного твору на другий твір. Нарешті ці впливи бувають не однакової сили — менші чи більші, слабші чи глибші. Очевидно літературна наука потребує ускладнити свою теорію впливів. Зараз за статтею А. Цейтліна, ми маємо змогу ускладнити цю теорію в такий спосіб.

Загальна теза наша буде про те, що літературні впливи та запозичення є явище соціальне та підлягає соціологічній аналізі. Таку аналізу вже, як ми бачили, зробив Плеханов відносно міжнародніх літературних впливів. Але для марксиста повинно бути не менш очевидно, що й у межах одної літератури впливи та запозичення є явища соціальні. Досі стара літературна наука підходила абстрактно до розгляду впливів та запозичень; зараз нам треба поставити це на міцний соціальний ґрунт. Досі літературна наука займалася тільки зовнішніми порівняннями і мала тому, переважно, справу тільки з випадковими збігами, чи дрібними ремінісценціями (несвідомими впливами). Зовсім було відсутнє тлумачення причин впливів; переважно літературознавець виривав подібні загальні місця з двох творів, що могли бути просто збігами, аналогією, а не свідомим запозиченням. Знаходячи такі явища, літературознавці говорили то про „подібність“, то про „зв'язок“, то й просто про „плагіат“. Треба внести в це важливе літературне явище повну ясність та систему.

Перш за все, умовимося вважати за „літературний вплив“ не просто збіг чи подібність, а явище генетичного зв'язку та каузальної (причинової) залежності. Тоді будемо відрізняти вплив від „збігу“, від „ремінисценції“. Збіг випадковий і ремінисценція несвідома ніякого соціологічного значіння не мають; вони зустрічаються дуже часто, але не характеризують ні твору, ні його автора. Літературний дослід

знає ще так зване „пастичіо“ (італійський термін) — що подібно до ремінісценції, але може бути свідоме й несвідоме. У письменників одної доби, одної класи, одного літературного напрямку це є явище дуже звичайне.

А. Цейтлін пропонує мати справу тільки із справжнім „впливом“ та розрізняти в ньому три різні модуляції:

1) наслідування (коли притягання до певного твору більше, ніж відштовхування від нього; це є найміцніший вплив);

2) засвоєння (коли притягання є рівне відштовхуванню; це є середньої якості вплив);

3) використання (коли притягання менше, ніж відштовхування; це є найслабша категорія впливу).

При наслідуванні письменник, звичайно молодший від другого письменника, не може не підпасти під вплив його і не має сили боротися проти цього впливу. Вплив у цьому разі означає повну підлеглість одного письменника другому.

При засвоєнні одного письменника (найчастіш молодшим) другого письменника, цеб-то засвоєнні його тематики, чи його сюжетології, чи його образowości, чи його мови, лексики, молодший письменник органічно сприймає впливи та внутрішньо перероблює їх в собі, чого не буває при впливі-наслідуванні; це останнє майже завжди буває сліпим, рабським.

При використанні, письменник щось бере у другого письменника тільки для того, щоб ґрунтовно для себе взяте переробити; це є найслабша категорія впливу. Тут притягання до іншого письменника найслабше, найменше; тут навпаки, є рішуче від нього відштовхування.

Що до самого матеріялу того чи іншого, міцного чи слабшого впливу, то літературна наука відрізняє такі ситуації:

1) вплив в імпульсі, в штовханні до розробки тої чи іншої теми другого письменника; будемо його звати впливом тематичним.

2) вплив у самій трактовці теми, в її розробці: теми у двох письменників можуть бути різними, але засоби розроблення одного впливають на другого.

3) вплив є тільки впливом так мовити формальним; при ідейній, змістовній самостійності, письменник не має своєї форми та запозичає її. Наприклад, в нашу переходову, переможну добу пролетарський письменник мав свої нові теми та ідеї, що були цілком чужі для письменника буржуазної доби, а проте своєї форми, нової, у пролетарського поета не було, і він повинен був позичати стару, застарілу форму другого, чужого письменника, до тої пори, поки не виробить собі своєї нової форми.

Вивчаючи літературну еволюцію, ми помічаємо, що вона складається з послідовно змінних шкіл, напрямків, течій, літературних

традицій, при чому кожне з них зв'язано з певною добою та певною суспільною класою, кожне є класово - обумовлене та передвизначене. Історія кожної літературної традиції є історія відповідної класової ідеології в її естетичному виявленні. Кожна така літературна традиція переживає три фази свого розвитку: першу — коли вона зростає та зростає й міцнішає; другу — коли вона знаходиться в своєму розцвіті; третю — коли вона підупадає, вироджується, нарешті гине. Розглядаючи діалектику літературних впливів, ми можемо виразно й ясно помітити, як до кожного з тільки що названих трьох періодів традицій, чи школи, чи напрямку є відповідний стан літературних впливів.

Коли школа, чи напрямок, чи традиція тільки народжується, вона бореться із старою школою, гостро відштовхується від неї. При цьому маємо звичайно деяке запізнення в літературі проти соціального життя, соціальної боротьби. Певна класа суспільна вже одержала перемогу над старою пануючою класою, а своєї літератури ще не має; треба декілька часу, щоб з'явився молодий літературний напрямок і завоював собі місце. В цю добу літературних впливів старої літературної школи на молоду, нову, бути не може. В шуканнях підтримки, допомоги може нова школа хіба шукати для себе впливів з боку якоїсь чужоземної літератури, особливо коли там вже панує класа, близька до цієї нової класи та має свою літературу. В таку добу нова літературна школа може тільки в деякій мірі „використовувати“ стару літературну школу, цеб-то, як ми вже це класифікували, знати найслабшу категорію впливу.

Коли ж певна молода літературна школа зросла, окріпла разом зі своєю класою, виробила певні свої літературні канони, тоді має місце „засвоєння“ цього нового. З'являються канонізатори та їхні учні, ці учні засвоюють нові художні засоби, теми, форми.

Нарешті соціальна класа зжила себе й підупадає, іде до своєї загибелі. Тоді особливо міцними стають літературні впливи, мають характер сліпого, рабського наслідування. З'являються „епігони“ засудженого на загибель літературного напрямку та напружено намагаються його задержати, продовжити, але доля їхня вже безжалісна і раніш, чи пізніш вони зазнають повну поразку від представників літературних тої суспільної верстви, що виходить на історичну арену.

Отже, бачимо, що видатне явище літературне — явище впливів уже піддалося до свого справжнього розуміння, до свого соціологічного, марксістського тлумачення.

На початку нам довелося вказувати, як мало ще ми зробили досі для повного урозуміння літературної еволюції з погляду історичного матеріалізму. Потроху, поволи наукові істини розкриваються перед нами і приводять нас до того єдиного монізму, що один тільки

може задовольнити людський розум. Ще величезна праця в галузі соціології лежить перед марксистським літературознавством. Потрібні численні наукові сили. Треба напружено над цими проблемами літературознавства, досі по марксистські не розвязаними, працювати. І тільки тоді ми будемо володіти літературною еволюцією та керувати нею й вийдемо переможцями з тих літературних дискусій, гострих полемічних сварок та тої великої плутанини, що так перешкоджають нормальному розвитку мистецтва літератури, — одної з важливіших та міцніших ідеологій кожної суспільної класи.

Вересень 1927